

UNIVERZITA KARLOVA

Katolická teologická fakulta

Katedra systematické teologie a filosofie

Pavel Jelínek

**Křesťanský pohled na etickou problematiku
v zemědělství**

Diplomová práce

Vedoucí práce: ThLic. Petr Štica, Th.D.

Praha 2021

Prohlašuji, že jsem předkládanou práci zpracoval samostatně a použil jen uvedené prameny a literaturu. Práce nebyla využita k získání jiného titulu. Souhlasím s tím, aby práce byla zpřístupněna pro studijní a výzkumné účely.

V Praze dne 29. 4. 2021

Děkuji tímto vedoucímu práce ThLic. Petru Šticovi, Th.D. za jeho ochotu a za cenné náměty a připomínky.

Anotace:**Křesťanský pohled na etickou problematiku v zemědělství**

Práce se zabývá etickou problematikou českého zemědělství. Pomocí některých ukazatelů z oblasti politiky a sociologie je charakterizována situace českých zemědělců, která může mít vliv na jejich etické rozhodování. Je vymezeno několik skutečností, které se jeví jako eticky problematické a vyžadují zaujetí určitého stanoviska. Na základě rozboru některých biblických textů a úvah nad relevantními církevními dokumenty jsou hledány odpovídající křesťanské postoje, s nimiž lze k zemědělství přistupovat. Cílem práce je naznačit příspěvek křesťanského postoje pro etickou problematiku v zemědělství, navrhnout takovou etickou orientaci, která bude nejlépe odpovídat křesťanskému učení v kontextu současných etických dilemat a zamyslet se nad způsobem, jak tuto orientaci aplikovat v praxi.

Klíčová slova:

Etika v zemědělství, sociální učení církve, ochrana půdy, produkce potravin, životní prostředí, české zemědělství

Abstract:**A Christian view of ethical issues in agriculture**

The work deals with the ethical issues of Czech agriculture. With the help of some indicators from the field of politics and sociology, the situation of Czech farmers is characterized, which can influence their ethical decisions. There are several facts that appear to be ethically problematic and require a certain position. Based on the analysis of some biblical texts and reflections on the relevant ecclesiastical documents, appropriate Christian attitudes are sought, with which it is possible to approach agriculture. The aim of the thesis is to indicate the contribution of the Christian attitude to ethical issues in agriculture, to design such an ethical orientation that will best correspond to Christian teaching in the context of current ethical dilemmas and to think about how to apply this orientation in practice.

Keywords:

Ethics in agriculture, social teaching of the church, soil protection, food production, environment, Czech agriculture

Počet znaků (včetně mezer, bez anotací a příloh): 177406

OBSAH:

Úvod

1. Zhodnocení stavu českého zemědělství
 - 1.1. Stručný nástin zemědělské politiky
 - 1.2. Sociologické ukazatele
2. Zemědělství jako předmět etické reflexe
 - 2.1. Určující etické směry v současném zemědělství
 - 2.2. Vytyčení etických dilemat zemědělské profese
 - 2.2.1. Sociální, ekonomické a ekologické skutečnosti a jejich vztah
 - 2.2.2. Péče o půdní úrodnost
 - 2.2.3. Ochrana půdy před erozí
 - 2.2.4. Používání pesticidů v technologii pěstování plodin
3. Křesťanská východiska etické problematiky v zemědělství
 - 3.1. Biblická východiska úvah o postavení člověka ve světě
 - 3.1.1. Obdělávat a střežit. První kniha Mojžíšova 2,15
 - 3.1.2. Podmanit a panovat. První kniha Mojžíšova 1,26–28
 - 3.1.3. Ze zahrady v Edenu do světa poznamenaného hříchem
 - 3.1.4. Boží plán spásy pro veškeré stvoření
 - 3.1.5. Shrnutí biblického poselství
 - 3.2. Etická orientace pro zemědělství v církevních dokumentech
 - 3.2.1. Lidská práce a technika
 - 3.2.2. Etika hospodářské činnosti a pravý pokrok
 - 3.2.3. Ochrana životního prostředí jako zásadní úkol člověka
 - 3.2.4. Etika spotřeby a solidarita s chudými
 - 3.2.5. Trvalá udržitelnost zemědělství
 - 3.2.6. Hledání odpovídajícího postavení zemědělců ve společnosti
 - 3.2.7. Člověk jako morální aktér uprostřed stvoření
4. Cesta k řešení etických výzev v zemědělství ve světle křesťanského učení
 - 4.1. Základní kritéria etického rozhodování
 - 4.2. Hledání odpovídajícího modelu zemědělství
 - 4.3. Impulsy pro konkrétní jednání
 - 4.3.1. Vztah sociálních, ekonomických a ekologických skutečností
 - 4.3.2. Ochrana půdy a péče o její úrodnost
 - 4.3.3. Používání pesticidů

Závěr

ÚVOD

Člověk ve všech svých dějinách stál před otázkou, jaké lidské jednání je dobré a jaké je zlé. Toto dilema se vždy zřetelněji projevovalo v situacích, kdy jednání jedné skupiny lidí způsobovalo utrpení dalších jednotlivců. Je zřejmé, že není oblast, ve které by člověk nemusel jednat morálně, tedy volit mezi dobrem a zlem. Platí to i pro zemědělství.

Etika jakožto věda, která se zabývá normami lidského jednání, má za cíl pomáhat člověku nacházet mravní orientaci pro své jednání. Její úsudky jsou však podstatně závislé na principech a kritériích, se kterými nahlíží a hodnotí skutečnosti světa. Jako křesťané věříme, že Bůh stvořil každého člověka proto, aby ho přivedl k plnému a dokonalému životu v jednotě se sebou samým. Z této víry také vychází přesvědčení, že etika, založená na křesťanském učení, má co říct každému člověku a má právo (i povinnost) vyslovit se ke každé oblasti lidského jednání. A otázka, jak křesťanství přispívá (a může přispět) v hledání odpovídajícího etického rámce zemědělství, stála u zrodu této diplomové práce.

Velký význam diskuse nad etikou v zemědělství spočívá v tom, že tento obor, stěžejní pro zajištění potravin, často porušuje rovnováhu v přírodě, podílí se na hubení živočišných a rostlinných druhů a ohrožuje dlouhodobou perspektivu své vlastní produkční schopnosti. Může se tak zdát, jako by zde stály proti sobě zájmy člověka a okolní živé přírody. Bez hlubšího promýšlení pak člověk obvykle reaguje posílením ochranných a intenzifikačních postupů, což dále prohlubuje ekologickou krizi. Další varovnou skutečností je fakt, že úměrně k růstu životní úrovně obyvatel jednotlivých krajín klesá počet pracovníků v zemědělství a tento obor tak přichází o pracovní i intelektuální lidský potenciál. Mezi zemědělci je potom snadné setkat se s více či méně reflektovaným pocitem, že většina spoluobčanů ztratila zájem o jejich práci a vnímá ji jako podřadnou. Zemědělci potom těžko hledají energii na to, aby se poctivě nasadili při tvorbě takového životního prostředí, které bude odpovídat potřebám všech lidí v současnosti i v budoucnosti. Přijmout a v praxi aplikovat jednoduché ekonomistické smýšlení, které je ze strany dodavatelů výrobních prostředků a technologií často prezentováno jako jediné nosné, se potom jeví jako řešení nejlépe odpovídající situaci.

Etikou v zemědělství se v českém prostředí zabývá jen málo autorů. Obvykle bývá prezentována spíše jako součást etiky životního prostředí, kde však může ustupovat do pozadí jedinečná úloha člověka ve světě spolu s otázkou sociální spravedlnosti a

solidarity s chudým, které by měly být v zemědělství také reflektovány. Právě v pojetí člověka jako jedinečného tvora se specifickou důstojností, který žije před svým Stvořitelem odpovědný vztah k sobě, druhým lidem i celé přírodě, může křesťanství přispět v hledání vyváženého etického rámce v zemědělství.

Sociální učení církve, o jehož dokumenty se tato práce bude ve velké míře opírat, zůstává pochopitelně často na obecné rovině. Proto bude účelné křesťanský postoj nahlížet optikou konkrétních etických dilemat, která mají na jedné straně ilustrovat závažnost situace, na straně druhé je jejich účelem dovést úvahy nad etickou problematikou v zemědělství do co možná nejvíce konkrétních závěrů. Cílem práce je reflexí křesťanských postojů nalézt takové etické principy, které zemědělcům pomohou získat orientaci v etických dilematech svého oboru, aby tak zemědělství mohlo snáze směřovat k modelu, který zahrnuje vedle ochrany přírody také úctu k lidské důstojnosti a přijetí odpovědnosti za poslání, které má člověk ve světě.

Tato práce se bude zabývat zemědělstvím v rámci České republiky, i když bude často nutné uvažovat v širších souvislostech. Protože půda je prvotním zdrojem zemědělské produkce, bude dále pojednáváno pouze o skutečnostech týkajících se pěstování rostlin a problematika chovu zvířat bude ponechána stranou. Přestože je tématem práce etika v zemědělství, bude v míře nezbytně nutné pojednána také problematika distribuce potravin a spotřebitelského chování konzumentů.

Pro porozumění výchozímu stavu českého zemědělství bude v první kapitole nastíněn politický rámec, ve kterém se musí tento obor realizovat. Některé sociologické ukazatele mají za cíl ozřejmit určité charakteristiky společenské skupiny, jíž se dále pojednávána etická problematika úzce dotýká. Ve druhé kapitole bude popsáno několik dilemat, která pomohou pochopit etickou problematiku zemědělství. Jejich výběr byl orientován tak, aby zahrnovala vedle otázek ochrany přírody také aspekty sociální a ekonomické. Třetí kapitola se pokusí nahlédnout etickou problematiku zemědělství optikou biblických textů a relevantních církevních dokumentů, v nichž je možné nalézt základy etického jednání. Účelem bude určit takové principy, které pomohou zemědělcům získat etickou orientaci v jejich povolání. Čtvrtá kapitola pak pojmenuje několik nejpodstatnějších etických kritérií a na jejich základě se pokusí nabídnout takový model zemědělství, který jim bude nejlépe odpovídat. Zamyšlení nad dříve vytyčenými etickými dilematy ve světle etických kritérií může pomoci pochopit, co lze pro jejich řešení udělat v současném stavu českého zemědělství.

1. Zhodnocení stavu českého zemědělství

V posledních desetiletích historie České republiky můžeme rozeznat dva zásadní momenty, které měly vliv na zemědělství. Prvním bylo znovunabytí svobody v roce 1989, spojené s koncem centrálně plánované a nástupem tržní ekonomiky, a druhým byl vstup naší země do Evropské unie, kdy evropská legislativa začala podstatně ovlivňovat české zákonodárství.

V souvislosti s otevřením nových pracovních příležitostí na trhu práce došlo k postupnému odlivu zejména mladších pracovníků ze zemědělství. Lidé, kteří v tomto oboru pracují, hospodaří ve značné míře na pronajaté půdě, ke které přistupují jako k výrobnímu prostředku. Podobně jako v jiných oborech se i zde uplatňují prvky hospodářské soutěže, takže konkurenceschopnost zemědělských podniků je do značné míry určena jejich schopností efektivně produkovat komodity, o které je na trhu zájem. Tak se v konvenčním zemědělství stále více uplatňuje důraz na ekonomiku produkce a tento stav je vydatně podporován ze strany výrobců a dodavatelů hnojiv, pesticidů a osiv.

Tato skutečnost však zároveň vede k určitému nárůstu opozičního přístupu, který se realizuje v různých formách organického či ekologického zemědělství. Ekologické zemědělství se svým důrazem na zachování zdraví ekosystémů i lidí a s cílem prospívat společnému prostředí a dobré kvalitě všech produktů je zcela jistě velikým přínosem pro společnost. Nelze ho však zřejmě bezvýhradně doporučit jako plnohodnotnou náhradu konvenčního zemědělství, zejména s ohledem na to, že nemá ambice usilovat o takovou produkci, která by mohla pomoci řešit dostupnost potravin pro každého v situaci populačního růstu.¹ Proto je úkolem politiky ale i zemědělských pracovníků hledat takový rámec zemědělství, který mu umožní využít očekávanou produkční schopnost bez negativních dopadů na životní prostředí.

1.1. Stručný nástin zemědělské politiky

Pro pochopení, v jakém kontextu se realizuje etické rozhodování českého zemědělce, je vhodné krátce popsat legislativní rámec zemědělské politiky. S cílem udržet určitou úroveň cen zemědělských produktů a ovlivňovat způsob hospodaření je zemědělcům poskytována celá řada dotací. Lze je rozčlenit do dvou skupin: Opatření programu rozvoje venkova, kam spadá například podpora ekologického zemědělství a podpora

¹ Srov. Portál Bio-info. *Definice a principy ekologického zemědělství*. [2019-11-09], <<http://bio-info.cz/vzdelavani/on-line-vzdelavani/definice-a-principy-ekologickeho-zemedelstvi-1>>.

mladých zemědělců, a přímé platby, jako je jednotná platba na plochu, platba pro zemědělce dodržující zemědělské postupy příznivé pro klima a životní prostředí a platba vázaná na produkci některých plodin.²

Žadatel žádající o dotaci musí splňovat mnoho přesně stanovených podmínek. Pro obdržení přímých plateb jsou tyto požadavky shrnuty do třech oblastí: 1. životní prostředí, změna klimatu a dobrý zemědělský a environmentální stav (zde jde především o zajištění zemědělského hospodaření ve shodě s ochranou životního prostředí)³, 2. veřejné zdraví, zdraví zvířat a rostlin, 3. dobré životní podmínky zvířat.⁴

Použití hnojiv a pesticidů je vázáno na další předpisy, jejichž dodržování je součástí dobrého zemědělského a environmentálního stavu podobně jako ochrana před vodní erozí. Každý zemědělec, který žádá o dotace, musí vést podrobnou evidenci podle jasně daných pravidel, která zahrnují určení pěstované plodiny na dané ploše a všechna použitá hnojiva a pesticidy. Kontrolním orgánem je Státní zemědělský a intervenční fond, který také rozhoduje o případném zkrácení dotací.⁵

V mnoha případech je tedy rozhodování pracovníků v zemědělství motivováno spíše potřebou získat patřičné dotace než touhou zvolit řešení, které bude v dané situaci nejlepší možné. Zemědělská politika nepochybně přinesla mnoho kladných efektů v ochraně životního prostředí i ve stabilitě zemědělského sektoru. Nechce však a ani nemůže na sebe vzít odpovědnost za veškeré rozhodování, a tak je stále ve většině případů volba ponechaná na svobodě zemědělců. Pokud jsou ze strany státu motivováni zejména ziskem, je tím spíše třeba apelovat na etický rozměr jejich práce.

1.2. Sociologické ukazatele

Správně nastavit etický rámec konkrétní oblasti lidského jednání do určité míry předpokládá pochopit, o jakou společenskou skupinu se jedná. Přehled o vzdělanosti, hmotném zabezpečení, ale i počtu zainteresovaných lidí v dané skupině umožňuje vytvořit si představu o tom, jaké místo tato skupina lidí zaujímá ve zbytku společnosti.

² Srov. *Kontrola podmínekosti. Průvodce zemědělce Kontrolou podmínekosti platný pro rok 2019*. Praha: Ministerstvo zemědělství, 2019. [2019-11-03].

<http://eagri.cz/public/web/file/628685/Kontrola_podminenosti_2019_pro_web.pdf>, s. 5.

³ Srov. tamtéž, s. 10.

⁴ Srov. tamtéž, s. 43.

⁵ O tom, že dotace nejsou pro zemědělce okrajovou záležitostí, svědčí skutečnost, že jednotná platba na plochu činila v roce 2019 3394,11 Kč na hektar zemědělské půdy a platba pro zemědělce, který dodržuje povinné postupy příznivé pro klima a životní prostředí, byla v témže roce 1884,30 Kč na hektar. Srov. BÍLÝ, Vojtěch. *Ministr zemědělství Miroslav Toman schválil sazby přímých plateb pro rok 2019*. (17.10.2019) [2019-11-08]. <http://eagri.cz/public/web/mze/tiskovy-servis/tiskove-zpravy/x2019_ministr-zemedelstvi-miroslav-toman-2.html>.

Sociologické ukazatele mohou přispět v pochopení toho, jak členové společenské skupiny chápou vlastní postavení ve společnosti a jaké signály mohou vnímat od ostatních lidí. I tyto skutečnosti jsou důležité v procesu etického rozhodování.

Počet lidí, kteří se v České republice zabývají zemědělstvím, má v posledních desetiletích trvale sestupnou tendenci.⁶ Celkový počet pracovníků v zemědělství činil v r. 2017 146,3 tis, což představuje 2,8 % všech pracujících a 1,4 % všech obyvatel České republiky.⁷

V roce 2016 pracovalo v zemědělství 64 % lidí, kteří byli v tomto oboru vzděláni.⁸ Naprostá většina pracovníků v zemědělství má střední školu bez maturity, maturitu získalo od 12 do 28 % pracovníků a vysokoškolské vzdělání má jen 2 až 3 % zemědělských pracovníků.⁹ Vedle počtu pracovníků, kteří se tímto oborem zabývají, jejich profesní způsobilosti a dosaženého vzdělání má velký význam hodnocení oboru z pohledu nebezpečí a rizik, kterým jsou pracovníci vystaveni. V tomto ohledu je zemědělství na jednom z předních míst pomyslného žebříčku mezi ostatními profesemi.¹⁰

Průměrná hrubá měsíční mzda zaměstnanců v zemědělství a lesnictví se v době od r. 1993 do r. 2009 vždy pohybovala pod průměrem mezd zaměstnanců v ostatních oborech.¹¹ V roce 2018 byla výše průměrné hrubé měsíční mzdy zaměstnanců

⁶ Zatímco v roce 2000 bylo v oborech zemědělství, lesnictví a rybnářství zaměstnáno 174,8 tis. lidí, v roce 2010 101,8 tis. a v roce 2017 96,8 tis. Srov. Český statistický úřad. *Zaměstnanci v NH podle odvětví CZ-NACE*. (30.09.2019), [2019-11-08].

<<https://www.czso.cz/documents/10180/92456293/32020219q215.pdf/b72c71eb-9027-4d11-8d32-2b0b8426172b?version=1.0>>.

⁷ Srov. Český statistický úřad. *Bilance obyvatelstva a jeho struktura podle vzdělání, věkových skupin a krajů v roce 2017. Pracující v národním hospodářství podle sekce činnosti CZ-NACE a sektoru hlavního zaměstnání*. (28.11.2018), [2019-11-09]. <<https://www.czso.cz/csu/czso/10-trh-prace-fstzgy5188>>.

⁸ Srov. DOLEŽALOVÁ, Gabriela. *Shoda dosaženého vzdělání a vykonávaného zaměstnání – 2016*. (2017), [2019-11-09]. <http://nuv.cz/uploads/Publikace/Shoda_2016_GD_pro_www.pdf>, s. 37.

⁹ Srov. Informační systém Infoabsolvent. Středisko vzdělávací politiky PedF UK. *Charakteristika zaměstnaných osob pro povolání Chovatelé hospodářských zvířat (kromě drůbeže)*. [2019-11-09], <<https://www.infoabsolvent.cz/Temata/ClanekAbsolventi/8-9-61>>; *Charakteristika zaměstnaných osob pro povolání Řidiči a obsluha zemědělských a lesnických strojů*. [2019-11-09], <<https://www.infoabsolvent.cz/Temata/ClanekAbsolventi/8-9-106>>.

¹⁰ Srov. Úřad pro publikace Evropské unie. *Bezpečnost a ochrana zdraví pracovníků v oblasti zemědělství, chovu hospodářských zvířat, zahradnictví a lesnictví*. (17.8.2017), [2019-11-09]. <<https://osha.europa.eu/cs/tools-and-publications/publications/protecting-health-and-safety-workers-agriculture-livestock/view>>, s. 10.

¹¹ Srov. Český statistický úřad. *Průměrná hrubá měsíční mzda zaměstnanců v nár. hospodářství ČR (bez podlim. ek. subjektů) podle odvětví*. (29.8.2019), [2019-11-08]. <https://www.czso.cz/documents/10180/91917750/32018119_0503.pdf/e9b66de1-220e-4d32-8329-53037da4ba05?version=1.0>.

v zemědělství, lesnictví a rybářství na úrovni necelých 80 % celorepublikové průměrné hrubé měsíční mzdy.¹²

Z předchozích údajů je zřejmé, že zemědělství jako obor je celkově vnímáno jako profese, ve které se uplatňují především lidé s horším vzděláním, kteří i za menší výdělek podstupují vyšší zdravotní rizika. Na druhou stranu je však vhodné poukázat na skutečnost, že určitě ne každý zemědělec vykonává tuto profesi z nutnosti. Je mnoho těch, kteří mají svou práci skutečně rádi a chtějí při ní setrvat i přes všechny obtíže. Snad zvláště této skupině lidí je třeba nabídnout etický rámec rozhodování, který jim umožní v jejich práci uvádět do souladu vlastní přesvědčení s objektivními skutečnostmi.

2. Zemědělství jako předmět etické reflexe

Tak jako každé lidské jednání nese rozhodování v rámci zemědělské profese svůj mravní charakter. Pracovníci tohoto oboru se musí rozhodovat podle kritérií, která přijmou ve svém svědomí jako určující. Specifikem zemědělství je, že se v něm střetávají zájmy samotných zemědělců, kteří chtějí zajistit obživu i určitou životní úroveň pro sebe a své rodiny, potřeby mimolidských živých tvorů, jejichž životy i prostředí zemědělci nutně zásadně ovlivňují, a požadavky příštích generací, které budou od zemědělců očekávat, že jim předají životní prostředí a především půdu v takovém stavu, který zajistí dostatečnou produkci také pro jejich existenci. To vše je třeba nahlížet v kontextu požadavku spravedlnosti při rozdělování zdrojů současnému lidstvu, zejména v souvislosti s nepopiratelnou chudobou a hladem značné části světové populace.

Hledat etické základy zemědělství není snadné, protože jen málo odborníků na filosofii a etiku se zabývá problematikou zemědělství. Proto obvykle nezbyvá nic jiného, než se inspirovat u obecných etických směrů a jejich principy aplikovat na tento obor. Zde však narážíme na neznalost a častý nezájem samotných zemědělců, kteří většinou staví svá rozhodnutí na povrchních etických úvahách bez hlubšího promýšlení souvislostí. Jako základní a vcelku pochopitelný princip se nabízí myšlenka, že

¹² Srov. Český statistický úřad. *Průměrná hrubá měsíční mzda zaměstnanců podle odvětví CZ-NACE*. (30.9.2019), [2019-11-08].
<<https://www.czso.cz/documents/10180/92456293/32020219q216.pdf/61510301-c3b8-4105-8cd1-1b948a325840?version=1.0>>.

produkce potravin pro potřeby lidí je tou nejetičtější věcí. Tím se však vytrácí mnoho důležitých aspektů, které je třeba zohlednit.¹³

„Čelíme morálním dilematům, která nejsou volbou mezi tím, co je etické a jednoznačně neetické, ale jsou volbou mezi dvěma alternativami, z nichž žádná není úplně špatná. Výsledek volby často není jasný v době, kdy je třeba se rozhodnout. ... Morální dilemata jsou v zemědělství běžná a my potřebujeme takový etický základ, který nám pomůže zvolit jednu ze dvou možností, z nichž každá je pevně podložena argumenty.“¹⁴

2.1. Určující etické směry v současném zemědělství

Je třeba brát vážně každý etický směr, který lidé, byť nevědomky, uplatňují ve svém rozhodování. V diskusích nad etickými tématy má tak své místo i hédonismus, který považuje za mravně dobré takové jednání, jež je motivováno snahou dosáhnout pro sebe co největšího dobra a vyhnout se trápením¹⁵ bez ohledu na následky, které z tohoto jednání vyplynou pro přírodu a okolní společnost. Zde je vhodné například promýšlet, co je pro člověka skutečným dobrem, jaký význam má pro jednotlivce sociální spolupráce a kde vlastně má tato spolupráce své hranice.¹⁶

Velice důležitým a rozšířeným etickým postojem je utilitarismus, z jehož pohledu je mravně dobré takové jednání, které je motivováno snahou vytvořit co nejvíce blaha a dobra pro co největší množství lidí a co možná nejvíce omezit bolest a utrpení. Když je člověk postaven před rozhodnutí, má zvolit takovou variantu, která má nejlepší následky pro všechny, jichž se tento čin týká. V zemědělství se považuje za patřičný dobrý následek dostatečná produkce potravin. Dostatek jídla je nezpochybnitelně dobrý. Diskutabilní je primární pozice tohoto cíle a způsob, jakým je ho dosaženo. Utilitarismus ospravedlňuje stále větší produkci potravin environmentální i lidská rizika a nebere v úvahu vyčerpateľnost přírodních zdrojů. Hledáním způsobu, jak dosáhnout co největšího kladného efektu pro všechny zúčastněné, může aktérům snadno uniknout, kdo všechno je zúčastněný a jaké další následky bude jejich jednání mít. Zásadní kritika utilitarismu tak spočívá v tom, že na základě kolektivního dobra může docházet k přehlížení spravedlnosti a práv jednotlivců.¹⁷ To, co je pro určitou skupinu lidí dobré,

¹³ Srov. ZIMDAHL, Robert L. *Agriculture's Ethical Horizon*. London: Academic Press an Imprint of Elsevier, 2006, s. 119–120.

¹⁴ Tamtéž, s. 54.

¹⁵ Srov. ANZENBACHER, Arno. *Úvod do etiky*. Praha: Zvon – České katolické nakladatelství a vydavatelství, 1994, s. 23–24.

¹⁶ Srov. tamtéž, s. 24–28.

¹⁷ Srov. ZIMDAHL, Robert L. *Agriculture's Ethical Horizon*, s. 63–65.

může přinášet značné škody skupině jiné. Přerozdělování benefitů a škod je velkou slabinou utilitarismu, protože se zaměřuje pouze na průměrný výsledek pro celou společnost, jíž se jednání týká.¹⁸

Pokud má být vytvořen mravní řád na utilitaristickém základě, je nezbytné předpokládat, že dosažené přínosy a nepříznivé následky je možné objektivně kvantifikovat.¹⁹ Hodnocení důsledků lidského jednání je však podstatně závislé na tom, kdo je hodnotí.²⁰ Utilitaristický přístup tedy zřejmě vyžaduje doplnění o další aspekty lidského mravního rozhodování. Snaha o dosažení vyšší produkce potravin může být chápána jako přínos, zvláště v kontextu existence světové chudoby. Analýza lidského jednání se však musí opírat také o další skutečnosti. Eticky korektní je takové jednání, kdy jednající respektuje práva druhých a plní své povinnosti vůči nim.²¹ Žádný člověk tak nesmí sloužit druhému jako pouhý nástroj pro dosažení jeho cílů.²²

Vedle konvenčního zemědělství existuje celá řada různých forem zemědělství ekologického, v jehož rámci se v morálním rozhodování lidí akceptují mnohé principy, které zohledňují požadavek ochrany mimolidských živých tvorů i celého ekosystému. V těchto zemědělských systémech bývá zásadní dilema správně vyvážit potřeby jednotlivce, společnosti a životního prostředí. Podle důrazu, který je kladen na každý z těchto aspektů, pak zemědělci hledají určující směr pro své rozhodování.²³

2.2. Vytyčení etických dilemat zemědělské profese

Aby člověk mohl zaujmout určité stanovisko, je třeba nejprve pochopit, v čem spočívá jádro etické problematiky. Tato kapitola jistě nepřinese vyčerpávající přehled všech skutečností, které s hledáním dobrých rozhodnutí v zemědělství souvisí. Jejím cílem je, aby byla pokud možno řádně položena otázka, na kterou má etika v zemědělství odpovědět.

¹⁸ Srov. Organizace pro výživu a zemědělství Spojených národů. *The Ethics of Sustainable Agricultural Intensification*, Řím: FAO, 2004, s. 22.

¹⁹ Srov. tamtéž, s. 10.

²⁰ Srov. HOLT, Don. *Practical Ethics in Agronomic Research*. Urbana: College of Agricultural, Consumer and Environmental Sciences University of Illinois, Academic Press, 1997, s. 158.

²¹ Srov. *The Ethics of Sustainable Agricultural Intensification*, s. 7.

²² Srov. tamtéž, s. 12.

²³ Širokou škálu etických směrů s různým zaměřením na životní prostředí je možné nalézt např. v: KOCIAN, Matuš. *Etika životního prostředí*. Kostelec nad Černými lesy: Lesnická práce, 2015, s. 57–98.

2.2.1. Sociální, ekonomické a ekologické skutečnosti a jejich vztah

Má-li být zemědělství trvale udržitelné, musí podle U.S. Alliance for Sustainability odpovídat ekologickým požadavkům (zemědělství musí pečovat o druhovou pestrost a zachování svých zdrojů), zajistit přiměřený výdělek těm, kteří v zemědělství pracují (být životaschopné z ekonomického hlediska) a respektovat požadavky sociální spravedlnosti tak, aby všechny zdroje byly pokud možno rovnoměrně rozdělovány podle potřeb a práv lidí. K tomu je vhodné připojit požadavek lidskosti, kdy kromě péče o zajištění vlastní trvalé produktivity je zemědělství solidární s každou formou života, třebaže nutně zasahuje do životního prostředí ostatních živých organismů.²⁴

Pro hledání dobrých rozhodnutí je nutné mít stále na paměti sociální, ekonomický a ekologický aspekt. Řízení zemědělství jen s ohledem na potřeby lidí vede k přehlížení oprávněných potřeb dalších živých bytostí, což se v konečném důsledku podepíše na kvalitě života lidí. Samotné ekonomické ukazatele nemohou být dostatečným základem pro lidské rozhodování, protože hodnota lidského života není dána velikostí výdělku. Jednostranné upřednostňování požadavků ochrany životního prostředí pak může vést až k nezájmu o potřeby lidí.

Etická problematika zemědělství proto musí být nahlížena v kontextu všech těchto prvků. Pochopit jejich vztah a rozhodovat se na základě úvahy, která je odpovídajícím způsobem zahrnuje, je snad nejtěžší, ale i nejdůležitější úkol zemědělské etiky. Každá další volba do značné míry předpokládá zaujetí postoje k sociálním, ekonomickým a ekologickým otázkám.

Mnoho skutečností je důsledkem současného společenského řádu a nelze je zásadně změnit ze strany jednotlivce. Je potěšující, že zemědělská politika Evropské unie tyto problémy reflektuje a mnohé z nich se snaží řešit. Velký podíl rozhodování však stále spočívá na zemědělci, kteří nejsou fatálně nuceni uvažovat jen na základě jednoho omezeného pohledu. Otevřenější přístup k rozhodování ve vlastní práci lze tedy vnímat jako jednu z etických výzev.

Zemědělci dobře vědí, že jedním z jejich úkolů je zajistit svou prací dostatek potravin pro populaci. V roce 2009 bylo podle odhadu FAO 1,02 miliard lidí podvyživených. Navzdory veškerému pokroku to znamená, že počet strádajících

²⁴ Srov. ZIMDAHL, Robert L. *Agriculture's Ethical Horizon*, s. 124.

v důsledku nedostatku potravy za posledních třicet let vzrostl.²⁵ „Světová populace stále roste. ... Nikdo nemůže obviňovat zemědělce z populačního růstu, ale role zemědělců je jasná. Bez růstu produkce by nebyl možný růst populace. Nebylo by dost jídla.“²⁶

Pokud počet lidí na světě poroste předpokládaným tempem o 1,1 % za rok do roku 2030, bude nutné zajistit také růst zemědělské produkce, a to spíše zvýšenou produktivitou než rozšiřováním zemědělských ploch.²⁷ Nárůst produktivity a s ním spojeného množství potravin však musí být kontrolován podle požadavků spravedlnosti tak, aby nebyly ohroženy zdroje produkce a všichni lidé měli pokud možno spravedlivý přístup k prostředkům uspokojení jejich potřeb. Se zajištěním potravinové bezpečnosti tak nutně souvisí požadavek zodpovědného řízení daného státu.²⁸ Zajištění dostatku potravin je třeba řešit nejenom produktivitou zemědělství, ale současně omezovat další příčiny hladu, jako jsou válečné konflikty, příliš vysoké ceny vstupů a nedostatečné prostředky lidí, které jim znemožňují zajistit si dostatek potravin. V neposlední řadě je třeba počítat s nepříznivým vlivem počasí a s přírodními katastrofami, jejichž následky je třeba řešit pomocí lokálních politických opatření. Velký podíl na nedostatku vhodných potravin má bezesporu také nízká úroveň vzdělání a špatná výchova, které způsobují, že lidé setrvávají v takových zvyklostech, jež mají nepříznivé dopady na stravování, ekologii i zemědělské postupy.²⁹

Jestliže je zřejmé, že chudí lidé hladoví (a to i v bohatých zemích) navzdory nepopíratelným úspěchům v zemědělství, musí si také zemědělci pokládat otázku, do jaké míry je hlad důsledkem nedostatečné produkce, a jak se na něm podílí nerovnoměrná distribuce nebo nezodpovědná spotřeba bohatých. Je pravda, že zemědělství je do velké míry odpovědné za zajištění dostatku potravin, ale chceme-li získat odpovídající pohled na tuto problematiku, tak nesmíme přehlížet další vlivy, které působí v některých oblastech hlad. Řešení lidské bídě totiž v těchto případech nespočívá v růstu zemědělské produkce.³⁰

Druhou závažnou sociální skutečností, typickou zejména pro rozvinutý západní svět, je ubývání zemědělských pracovníků. Atraktivita tohoto oboru je u absolventů škol

²⁵ Srov. SUMELIUS, John a kol. Options to Promote Sustainable Agricultural Systems and Food Security in Changing Climate. In: LAPKA, Miloslav – CUDLÍNOVÁ, Eva. *Towards an Environmental Society? Concepts, Policies, Outcomes*. Praha: Karolinum Press, 2012, s. 95.

²⁶ ZIMDAHL, Robert L. *Agriculture's Ethical Horizon*, s. 190.

²⁷ Srov. SUMELIUS, John a kol. Options to Promote Sustainable Agricultural Systems, s. 99.

²⁸ Srov. tamtéž, s. 95–96.

²⁹ Srov. tamtéž, s. 100.

³⁰ Srov. ZIMDAHL, Robert L. *Agriculture's Ethical Horizon*, s. 78.

nížká³¹, často se v něm uplatňují pracovníci, kteří mají bližší vztah k zemědělské technice než k půdě, rostlinám a zvířatům. Zemědělství bývá vnímáno jako práce méně vzdělaných lidí, která je těžká, nebezpečná a špatně ohodnocená. Je pravda, že zemědělská politika České republiky finančně podporuje mladé zemědělce. Je však třeba, aby i většinová společnost přisoudila zemědělcům ten statut, který jim po právu náleží. „Musíme najít a zaplatit farmáře a chovatele, dostatek těch, kteří by hospodařili na zemi se stejnou péčí o životní prostředí jako o produkci.“³²

Ubývání pracovníků se obvykle řeší technickými prostředky a technologiemi, které umožňují i za těchto okolností udržet či dokonce zvýšit produktivitu práce. Ale žádná technika nemůže za člověka učinit morálně správné rozhodnutí. Dostatek odpovědných, přiměřeně vzdělaných a zkušených pracovníků, kteří budou mít svou práci rádi a budou si vědomi úkolu, který je s jejich prací spojen, je nenahraditelný. Proto, vedle uznání ze strany okolní společnosti, je potřebné, aby sami zemědělci pochopili, jak důležitý je jejich obor.

Ekonomika má v zemědělství bezesporu důležitou pozici. Nelze dlouhodobě hospodařit způsobem, který neumožňuje získat z této činnosti odpovídající zisk. Je však třeba se zamyslet nad tím, jak ekonomicky uvažovat, aby to nevedlo ke zúženému pohledu na život se všemi negativními důsledky, které z toho plynou. Některé ekonomické skutečnosti lze jen stěží popřít. Vztah nabídky a poptávky, dopad použité technologie na míru produktivity, růst výnosů v souvislosti s omezováním nákladů apod. Smí se však zemědělec řídit jen ekonomickými ukazateli?

Konvenční zemědělství, které vzniklo v souvislosti s prudkým rozvojem západní společnosti, zřejmě přijalo za svůj základní postoj cosi jako filosofii získávání. Člověk, který se už necítí být přírodou limitován, se nespokojuje jen s tím, co mu postačuje, ale požaduje více, pokud možno vše co je dosažitelné všemi prostředky, kterými vládne.³³

„Současný člověk je krátkodobý hédonista, který se s pokud možno malými náklady snaží o co největší civilizační zisk. Považuje jak použité prostředky, tak i důsledky svého konání za čistě

³¹ Srov. Informační systém Infoabsolvent. Středisko vzdělávací politiky PedF UK. Charakteristika zaměstnaných osob pro povolání Chovatelé hospodářských zvířat (kromě drůbeže). [2019-11-09], <<https://www.infoabsolvent.cz/Temata/ClanekAbsolventi/8-9-61>>; Charakteristika zaměstnaných osob pro povolání Řidiči a obsluha zemědělských a lesnických strojů. [2019-11-09], <<https://www.infoabsolvent.cz/Temata/ClanekAbsolventi/8-9-106>>.

³² ZIMDAHL, Robert L. *Agriculture's Ethical Horizon*, s. 190.

³³ Srov. ZIMMER, Gary F. *The Biological Farmer. A Compleat Guide to the Sustainable and Profitable Biological System of Farming*. Austin, Texas: Acres, U.S.A., s. 8.

technologický problém. Racionalizačně orientovaný člověk Západu jedná na základě omezené racionality, neboť vynechává podstatné faktory jako nároky ostatních bytostí, vzájemné vazby, možné důsledky, přiměřenost časového horizontu atd.³⁴

Jednostranné zaměření se na ekonomické ukazatele odvrací pozornost od potřeby odpovědného přístupu ke společnosti i přírodě, má dopady na konkurenceschopnost jinak zaměřených obvykle méně výkonných farmářů a často přináší environmentální rizika. Někteří přijímají směřování zemědělství k průmyslovému modelu jako hotový fakt, který povede k potlačení méně výkonných producentů, a spoléhají se spíše na programy, které pomohou zmírnit důsledky, aniž by zvrátily celý proces.³⁵ Jiní poukazují na to, že pro život nezbytná potrava pochází z půdy, nikoliv z peněz, a proto musí být zemědělství primárně zaměřeno na ochranu půdy s ohledem na úkol v dlouhodobém horizontu zajišťovat potravu světu.³⁶ „Poslední velké morální rozdělení je mezi těmi, kteří se dívají na zemi jako na svůj majetek se kterým mohou dělat, co chtějí, a těmi, kteří vidí zemi jako část komunity, ke které patří.“³⁷

Jisté je, že přírodní zdroje, tedy také ty, se kterými pracuje zemědělství, jsou omezené. Termín „zdroj“ je dokonce v jistém smyslu zavádějící. Vyvolává představu o tom, že na Zemi existuje jakási ohromná zásobárna, ze které je možné prakticky bez omezení brát. Jenomže životní prostředí na Zemi je spíše vyváženým ekosystémem, ve kterém má každý organismus spolu s abiotickými faktory své místo a žádná součást tohoto řádu nemůže být odebrána bez následků pro chod celého systému. Lidská ekonomika se svým neustálým růstem, závislým na odčerpávání přírodních zdrojů, je ekosystému Země cizí.³⁸ Problém ekonomického růstu se může částečně vyjasnit, když si představíme, že bychom měli přírodě platit za všechny její zdroje. Znamenalo by to přijmout přírodu za partnera, jemuž bude člověk povinen odvádět patřičnou cenu za její každý produkt, službu, kterou příroda člověku poskytuje, ale i za odbourávání všech odpadních látek. Ekonomická teorie a praxe by pak jen stěží mohla mluvit o ekonomickém růstu. Pokud člověk zachází s přírodou na základě ekonomických teorií, které neberou ohled na její skutečné fungování, tak ji ničí a vyčerpává a výrazně tak sám komplikuje budoucí život lidí na Zemi.³⁹

³⁴ RUH, Hans a kol. *Etika a půda*, 2. vydání. Brno: ÚKZÚZ, 1996, s. 31.

³⁵ Srov. HOLT, Don. *Practical Ethics in Agronomic Research*, s. 164.

³⁶ Srov. ZIMDAHL, Robert L. *Agriculture's Ethical Horizon*, s. 77.

³⁷ Tamtéž, s. 83.

³⁸ Srov. ŠMAJS, Josef. *Economy and Nature*. In: LAPKA, Miloslav – CUDLÍNOVÁ, Eva. *Towards an Environmental Society? Concepts, Policies, Outcomes*. Praha: Karolinum Press, 2012, s. 39.

³⁹ Srov. tamtéž, s. 43–44.

Je pravda, že zemědělství je jedním z hlavních znečišťovatelů životního prostředí a přináší negativní důsledky pro život volně žijících organismů. Není však třeba se domnívat, že tyto skutečnosti jsou pevně svázány se zemědělskou praxí. Jsou postupy, které umožňují zemědělcům provozovat jejich činnost s omezenými negativními dopady na životní prostředí. A nejedná se jen o ekologické zemědělství jako speciální směr, protože i v konvenčním zemědělství lze uplatňovat postupy šetrné k okolní přírodě. Racionální uspořádání polí s ohledem na svažitost a vodní toky, ochrana zvířete při sklizni pícnin, zpracování půdy šetřící půdní vláhu, využívání prevence výskytu škůdců a racionalizace zásahů chemické ochrany podle zásad integrované ochrany rostlin. To všechno a mnoho dalšího pomáhá hospodařit tak, aby bylo možné dosáhnout přiměřeného zisku pro pracovníky, zajistit přiměřenou produkci, a přitom ohleduplně zacházet s okolní přírodou. Hledání eticky dobrého postupu však zřejmě vyžaduje vždy zohlednit sociální, ekonomický i ekologický rozměr určitého jednání a jeho následků.

2.2.2. Péče o půdní úrodnost

Půda jakožto základní a nenahraditelný zdroj zemědělské produkce je složitý komplex živých i neživých složek. Tomu odpovídá i množství a vzájemná provázanost zásahů, které mají vliv na půdní úrodnost. Uvážlivé střídání plodin vede mj. k rovnoměrnějšímu odběru živin ze všech vrstev půdy a k prevenci škodlivého výskytu půdních patogenů, dodržování technologické kázně chrání půdní strukturu před poškozováním a péče o správnou úroveň půdní kyselosti pomáhá k přístupnosti živin pro rostliny a tvorbě vhodného prostředí pro půdní organismy.

V souvislosti s půdní úrodností se často zmiňuje hnojení půdy. Kromě minerálních hnojiv se v zemědělství využívají i organická hnojiva. V intenzivně obhospodařovaných půdách se každoročně rozloží kolem 4 t organických látek na hektar. Toto množství organických látek je třeba každoročně vracet do půdy, protože jinak bude postupně docházet k poklesu její úrodnosti.⁴⁰ Organická hmota tvoří nenahraditelnou složku půdy, která umožňuje vázat živiny a předávat je rostlinám, zásadně ovlivňuje strukturu půdy s dopadem na hospodaření se vzduchem a s vodou a je zásobárnou živin. Základními organickými hnojivy jsou statková hnojiva. Zde je třeba si uvědomit, že v souvislosti s velkým poklesem stavu hospodářských zvířat v posledních desetiletích

⁴⁰ Srov. VANĚK, Václav a kol. *Výživa a hnojení polních a zahradních plodin*. 3. vydání. Praha: Redakce odborných časopisů, 2002, s. 75.

v podmínkách ČR (např. stavy skotu poklesly z 3 481 tis. ks. v roce 1989 na 1 415 tis. ks. v roce 2018⁴¹) musí zemědělci hledat způsob, jak chybějící organickou hmotu v půdě doplnit.

Každá rostlina tím, že vytváří produkci, spotřebovává určité množství živin z půdy. Z chemického složení rostlin lze odvodit, kolik živin určitá plodina z půdy odčerpá při určité míře výnosu. Vyrovňovat tuto bilanci živin je pak cílem hnojení minerálními hnojivy. Úroveň spotřeby průmyslových hnojiv z roku 1989 zejména vlivem změn ve společenském uspořádání během krátké doby značně poklesla a pak začala zase pozvolna růst.⁴²

„Omezení spotřeby hnojiv bylo na počátku devadesátých let ve většině případů oprávněné s ohledem na restrukturalizaci podniků, snížení produkce, hospodárnost a možnost čerpání živin z půdních zásob. V současnosti je však již z půd delší období odčerpáno více živin, než je do půdy dodáváno. Značně negativní bilance je u fosforu, draslíku a hořčíku. ... Z hospodářského hlediska musí nutně tato nevyrovnaná bilance živin vést k poklesu půdní úrodnosti a snížení výnosu plodin a tím i rentability rostlinné výroby.“⁴³

Lze se setkat s názorem, že například před sto lety se minerální průmyslová hnojiva používala jen velmi omezeně bez negativního dopadu na půdní úrodnost. K tomu lze kromě jiného namítnout, že dnes už netvoří člověk a příroda tak uzavřený koloběh výměny živin jako kdysi. V souvislosti s urbanizací, transportem produkce a nakládání s odpady představují průmyslová hnojiva adekvátní náhradu živin, odebraných člověkem z půdy.

S péčí o půdní úrodnost souvisí několik etických výzev. Jednou z nich je časová perspektiva, se kterou se jednotlivá opatření provádějí. Jsou takové zásahy, jako je používání vápenatých, draselných a fosforečných hnojiv, které jsou často finančně velmi náročné, mají jen malý okamžitý efekt, ale jejich význam je podstatný především z dlouhodobé perspektivy. Klást důraz na takovéto zásahy znamená udržovat (a zlepšovat) půdní úrodnost s výhledem na budoucnost, ale vždy za cenu vzdání se části okamžitého zisku. Toho jsou schopni jen lidé, kteří si uvědomují svou odpovědnost za zachování půdní úrodnosti příštím generacím. „Z dlouhodobé

⁴¹ Srov. Český statistický úřad. *Vybrané ukazatele zemědělství v České republice*. (29.8.2019), [2019-11-08]. <https://www.czso.cz/documents/10180/91917748/32018119_0901.pdf/476a8b63-bd05-430f-9ece-f4ad7b9244c3?version=1.1>.

⁴² Srov. Český statistický úřad. *Vybrané ukazatele zemědělství v České republice*. (29.8.2019), [2019-11-08]. <https://www.czso.cz/documents/10180/91917748/32018119_0901.pdf/476a8b63-bd05-430f-9ece-f4ad7b9244c3?version=1.1>.

⁴³ VANĚK, Václav a kol. *Výživa a hnojení polních a zahradních plodin*, s. 119.

perspektivy je neudržitelný přístup k půdě ve smyslu maximalizace bezprostředního zisku. Ekonomická udržitelnost jde ruku v ruce s péčí o kvalitu půdy.⁴⁴

Důležitým požadavkem je odpovědné používání zejména dusíkatých průmyslových hnojiv. Je skutečností, že nadměrné hnojení dusíkem vede do určité míry k růstu produkce, ale hlavně v souvislosti s nedodržením agrotechnické kázně může mít za následek pokles kvality produktů a ohrožení potravinové bezpečnosti. Dusík minerálních hnojiv je v půdě jen omezeně vázán a voda jej lehce vyplavuje. „Mezi 30–80 % aplikovaného dusíku se ztratí do životního prostředí“⁴⁵, kde způsobuje ekologické škody především v podzemní a povrchové vodě. Je také třeba pamatovat na to, že výroba minerálního dusíku je energeticky velmi náročná a je závislá na spotřebě především fosilních paliv.

Je zřejmé, že používání hnojiv nemůže být řízeno výhradně záměrem pro dosažení určité úrovně produkce, ale vyžaduje zároveň posouzení etického řádu. Zemědělci musejí zvažovat, co je dobré pro ně, co je dobré pro půdu jako zdroj jejich obživy a co je nutné pro udržení produkčního potenciálu půdy příštím generacím. Často je třeba jeden zájem upřednostnit před zájmy druhými a k tomu je užitečná otevřená reflexe toho, jakými etickými principy se řídí rozhodování v jednotlivých případech.

Další etickou výzvou je otázka struktury zemědělských podniků. S ohledem na půdní úrodnost se totiž jako nejvhodnější jeví farmy, kde je rostlinná produkce propojena s chovem zvířat. „Je třeba podporovat smíšené farmy, kde se na půdě střídají zvířata a plodiny a kde se dodržují osevnické postupy, obohacující půdu.“⁴⁶ Chov zvířat je náročný co se týká investic a pracovních sil. V souvislosti s ubýváním pracovníků v zemědělství od něj proto mnoho farem ustupuje. České zemědělství je však bez něj jen těžko představitelné. Pícniny, pěstované pro krmné účely představují důležitou protiváhu obilninám a olejninám, potřebným v potravinářském průmyslu. A statková hnojiva, produkovaná chovem zvířat, lze při pěstování rostlin jen stěží nahradit. Tato etická problematika se netýká jen zemědělců. Má-li si zemědělská půda uchovat svou úrodnost, musí se dostat praktické, morální i finanční podpory těm hospodářům, kteří umějí propojit život člověka i zvířat s půdou, která jim přináší obživu.

⁴⁴ SLÁDEK, Karel. *Ekologická spiritualita a etika*. Praha: Triton, 2019, s. 95.

⁴⁵ ZIMDAHL, Robert L. *Agriculture's Ethical Horizon*, s. 187.

⁴⁶ LYMBEY, Philip – OAKESHOTTOVÁ, Isabel. *Farmagedon: skutečná cena levného masa*. Praha: Carpe Momentum, 2017, s. 351.

2.2.3. Ochrana půdy před erozí

Zemědělská půda je základním a nenahraditelným výrobním faktorem odvětví zemědělství a představuje zdroj nepostradatelný pro produkci potravy. Vzniká dlouhodobými kontinuálními půdotvornými procesy, do kterých jsou v přírodě zapojeny fyzikální, chemické i biologické pochody. Půdotvorný proces nemůže člověk žádným způsobem realizovat, jeho přirozené podobě lze jen do určité míry napomáhat či ji brzdít. Půda tedy pro člověka představuje z hlediska svého množství a kvality omezený a nepostradatelný zdroj.

Eroze půdy je přirozený proces, ke kterému v přírodě běžně dochází. Působením větru a vody je hmota půdy odnášena z jednoho místa na jiné, kde se ukládá. Tento jev nelze nikdy zcela zastavit, člověk jej však může svým působením urychlovat, nebo zpomalovat.⁴⁷ Technologie pěstování většiny zemědělských plodin využívá jejich schopnost obsazovat a využívat k produkci uvolněný prostor v půdě. S tím souvisí skutečnost, že zemědělství v určitých obdobích cíleně zbavuje povrch půdy porostu rostlin, a tak usnadňuje erozi. Vodní eroze, která v závislosti na povaze terénu a klimatických podmínkách České republiky představuje hlavní problém, postupně odnáší nejúrodnější vrstvy půdy z exponovaných stanovišť a ukládá je do jiných míst. Během doby tak dochází k omezování schopnosti půdy přinášet užitek. Úrodnost půdy může poklesnout i o více než polovinu oproti původnímu stavu.⁴⁸

Vážnost situace dokresluje fakt, že světové zemědělství přispívá ke ztrátě kolem 24 miliard tun půdy každý rok.⁴⁹ V České republice je vodní erozí ohroženo více než polovina zemědělské půdy a větrnou erozí více než 10 %. Vliv současné zemědělské činnosti člověka na erozi půdy je zjevný v souvislosti s tím, že se degradace půdy v důsledku eroze za poslední desetiletí v České republice značně zrychlila. Tento jev má evidentně přímou vazbu na způsob, jakým se s půdou zachází v závislosti na změnách v technologiích pěstování plodin, intenzifikací zemědělství a proměnou zastoupení jednotlivých plodin v osevním postupu.⁵⁰

Chránit půdu před erozí znamená pro zemědělce především hospodařit nejenom se zaměřením se na vytváření pokud možno ideálních podmínek pro pěstované rostliny, ale také zahrnout do svého uvažování reflexi rizik, která pro půdu plynou v závislosti na

⁴⁷ Srov. ŠARAPATKA, Bořivoj – DLAPA, Pavel – BEDRNA, Zoltán. *Kvalita a degradace půdy*. Olomouc: Univerzita Palackého, 2002, s. 45.

⁴⁸ Srov. tamtéž, s. 48.

⁴⁹ Srov. ZIMDAHL, Robert L. *Agriculture's Ethical Horizon*, s. 186

⁵⁰ Srov. NOVOTNÝ, Ivan a kol. *Příručka ochrany proti erozi zemědělské půdy*. 3. vydání. Praha: Ministerstvo zemědělství a Výzkumný ústav meliorací a ochrany půdy, v.v.i., 2017, s. 4.

způsobu hospodaření. Dodržování postupů, chránících půdu před erozí, je v podmínkách českého zemědělství legislativně zakotveno v podobě jednoho ze standardů dobrého zemědělského a environmentálního stavu. Podle něj lze určité plodiny pěstovat jen se zřetelem k ochraně půdy před erozí, kdy ohroženost každé plochy je jasně stanovena⁵¹ a v určitých případech musí být technologie pěstování rostlin přizpůsobena.⁵² Nerespektování těchto požadavků může mít za následek zkrácení dotací pro zemědělce.

Státem navrhované (a vyžadované) půdoochranné technologie mají různou míru účinnosti v závislosti na podmínkách, ve kterých jsou použity. Každý zemědělec může mezi nimi svobodně volit buď s ohledem na splnění minimální zákonných požadavků, nebo ve snaze poctivě řešit riziko eroze na svém pozemku. Kromě toho nespočívá ochrana před erozí jen v půdoochranných technologiích, ale také v organizačním uspořádání pozemků a kultur a v technických opatřeních, která mohou chránit před erozí i krajinu jako celek. Omezování škod erozí předpokládá komplexní opatření, která budou vhodně integrovat organizační, agrotechnické i technické zásahy.⁵³

Etika ochrany půdy před erozí tedy spočívá především v přístupu k celému problému. Je zřejmé, že chránit půdu v tomto ohledu předpokládá poněkud ustoupit z požadavků na vytváření ideálních podmínek pro rostliny, podstoupit riziko snížení výnosů, změnit organizaci i strukturu plodin a proměnit uspořádání ploch s ohledem na místní podmínky. To vše buď se záměrem splnit minimální požadavky zákona, nebo s vědomím vlastní odpovědnosti za půdu, která si zaslouží tu nejlepší ochranu, která je v daných podmínkách možná. I zde lze tedy rozeznat etiku, založenou na (finančním) bezprostředním prospěchu, a etiku, která dává přednost ochraně půdy. Správně vybalancovat poměr těchto dvou přístupů předpokládá reflektovat podstatné skutečnosti a hledat a nacházet adekvátní etický směr jednání.

2.2.4. Používání pesticidů v technologii pěstování plodin

Ochrana zemědělských plodin proti škodlivým činitelům představuje důležitou součást technologie jejich pěstování. Chemická metoda ochrany, která je rychlá a snadno prakticky realizovatelná, je v současnosti jedním z nejvýznamnějších způsobů

⁵¹ Srov. tamtéž, s. 7–8.

⁵² Srov. tamtéž, s. 18–29.

⁵³ Srov. ŠARAPATKA, Bořivoj – DLAPA, Pavel – BEDRNA, Zoltán. *Kvalita a degradace půdy*, s. 55–56.

ochrany proti všem skupinám škodlivých organismů.⁵⁴ Spolu s prudkým nárůstem intenzity pěstování a produkce zemědělských plodin zejména od poloviny 20. století rostla také závislost zemědělství na používání pesticidů. Choroby a škůdci působí z celosvětového hlediska ztráty okolo 35 % na výnosech plodin a podle některých odhadů by při nepoužití ochrany rostlin tyto ztráty vzrostly nejméně o další čtvrtinu.⁵⁵

Vývoj, výroba a užívání pesticidních chemikálií s sebou nese některá rizika, která je třeba brát vážně. Extrémními případy jsou otravy zvířat i lidí v důsledku nezodpovědné manipulace s pesticidem, nebo přímé otravy, ke kterým došlo po kontaktu s půdou, jež byla kontaminována při havárii továrny, vyrábějící pesticidy.⁵⁶ Prostředky chemické ochrany rostlin nejsou v žádném případě bezproblémové z hlediska zdraví lidí a při jejich běžném používání se nelze vždy vyhnout rizikům poškození lidského zdraví. Podle údajů Světové zdravotnické organizace z roku 1990 trpělo každý rok 3 miliony převážně chudých lidí z rozvojových zemí otravou některými pesticidy a 220 tisíc jich ročně na tuto otravu zemřelo.⁵⁷

Naprostá většina pesticidních látek je aplikována plošně. To znamená, že na patogenní organismus se dostane jen malé množství celkově aplikovaného přípravku a většina kontaminuje okolní prostředí, kde často nepříznivě ovlivňuje život mnoha organismů od bakterií a hub až po vyšší živočichy a člověka. Rezidua pesticidů jsou tak přítomná v půdě a spolu se zemědělskými komoditami se dostávají do potravy lidí a krmiv pro zvířata.⁵⁸ Kromě přímých vlivů na živé organismy můžeme sledovat i nepřímé vlivy pesticidů, kdy dochází například k narušení složitých interakcí mezi škůdcem a jeho predátorem a k omezení rozkladu organické hmoty v důsledku úbytku saprofytických hub v půdě.⁵⁹

Velikou výzvou je uvážlivé používání pesticidů, které mnohdy přesahuje způsob uvažování jejich uživatelů. Cílem není úplné vyhubení škodlivého organismu. Například plevele mají řadu důležitých kladných efektů v přírodě. Zabraňují erozi, chrání půdu před vysycháním a narušením struktury, podílejí se na koloběhu živin v půdě a spolu s dalšími organismy jsou součástí ekosystému, jehož diverzitu

⁵⁴ Srov. KAZDA, Jan a kol. *Choroby a škůdci polních plodin, ovoce a zeleniny*. 3. vydání. Praha: Vydavatelství odborných časopisů, 2003, s. 149.

⁵⁵ Srov. ŠARAPATKA, Bořivoj – DLAPA, Pavel – BEDRNA, Zoltán. *Kvalita a degradace půdy*, s. 221.

⁵⁶ Srov. tamtéž, s. 227.

⁵⁷ Srov. ZIMDAHL, Robert L. *Agriculture's Ethical Horizon*, s. 115.

⁵⁸ Srov. ŠARAPATKA, Bořivoj – DLAPA, Pavel – BEDRNA, Zoltán. *Kvalita a degradace půdy*, s. 221.

⁵⁹ Srov. tamtéž, s. 197–198.

obohacují.⁶⁰ Z toho musí také vycházet celkové nastavení systému ochrany rostlin v rámci zemědělského podniku. Způsob ochrany rostlin, založený výhradně na využívání chemických metod, je jedním z faktorů, které narušují stabilitu celého přírodního systému, jehož je lidská zemědělská činnost součástí.⁶¹ Proto je nutné dávat přednost především prevenci výskytu škůdců a podpoře přirozených faktorů, které vedou k jejich regulaci. Chemická ochrana musí být jen jednou součástí systému, který v souladu s ekonomickými, ekologickými a toxikologickými požadavky vede k regulaci škodlivých organismů tak, aby nepřekračovali práh ekonomické škodlivosti.⁶²

Používání každé technologie s sebou přináší určitá rizika. Je tomu tak i v případě pesticidní ochrany. Je nutné se zamyslet nad tím, jaká tato rizika jsou a na koho dopadají. Určitou představu mohou poskytnout výsledky výzkumu vlivu pesticidů na konzumenty a míry celospolečenských nákladů, plynoucích z jejich používání. V roce 1992 se tyto náklady odhadovaly na více než 6 miliard dolarů jen v USA za rok. Pokud by se započítaly tyto náklady do produkce, tak by to vedlo k zásadnímu přehodnocení vnímání efektivity užívání pesticidů v zemědělství.⁶³ V souvislosti s tím je třeba se ptát, kdo je ten, kdo profituje z užívání pesticidů, a kdo je ten, na koho dopadají největší břemena rizik. Vývojáři, výrobci, dodavatelé a uživatelé pesticidů „ve svém morálním sebevědomí ani neuvažují o důležitosti zajištění si obecného souhlasu s provozováním technologie, která vystavuje lidi nedobrovolnému riziku.“⁶⁴ Soukromé poradenské a dodavatelské firmy mají zájem na zvyšování intenzity a růst produkce u svých obchodních partnerů a zemědělci, pokud chtějí uvažovat v širších souvislostech, mají jen málo sil a společenské podpory, aby mohli rozumnými argumenty oponovat propagaci jednostranně intenzifikačně zaměřené technologie.

Používání chemické ochrany má své pevné místo v konvenčním zemědělství a v mnoha případech je opodstatněné. Odmítat pesticidy znamená zároveň odmítat pokrok, kterého bylo také díky nim v produkci potravin dosaženo. Etická reflexe používání pesticidů nemusí nutně vést k jejich naprostému odmítnutí. Je však naléhavě třeba hledat taková kritéria jejich používání, která budou dostatečně zohledňovat nejen jejich přímý kladný efekt na produkci, ale také rizika, která přináší člověku i přírodě. V mnoha případech je možné dosáhnout dostatečného efektu v ochraně rostlin využitím

⁶⁰ Srov. MIKULKA, Jan a kol. *Plevelné rostliny*. 2. vydání. Praha: Profi Press, s.r.o., 2005, s. 7.

⁶¹ Srov. tamtéž, s. 39.

⁶² Srov. KAZDA, Jan a kol. *Choroby a škůdci polních plodin, ovoce a zeleniny*, s. 147.

⁶³ Srov. ŠARAPATKA, Bořivoj – DLAPA, Pavel – BEDRNA, Zoltán. *Kvalita a degradace půdy*, s. 131–132.

⁶⁴ ZIMDAHL, Robert L. *Agriculture's Ethical Horizon*, s. 78.

jiných metod, byť za cenu větších nákladů a organizační náročnosti. Rozhodování na základě etiky, která poctivě reflektuje všechny podstatné skutečnosti s vědomím odpovědnosti za důsledky použité technologie, je zcela v kompetenci zemědělců, jimž je však třeba postavit před oči také jinou realitu než tu, která je jim představována ze strany dodavatelů technologických prostředků.

3. Křesťanská východiska etické problematiky v zemědělství

Tato kapitola se bude věnovat křesťanským principům, jimiž je možné se inspirovat při hledání správného nasměrování etických postojů v zemědělství. První část se pokusí prostřednictvím poselství bible porozumět postavení, které má člověk ve světě mezi ostatními tvory. To je důležité pro pochopení lidské důstojnosti, ale i úkolu, který byl člověku dán jeho Stvořitelem, a cíle, kterého má člověk dosáhnout. Základem druhé části kapitoly pak budou církevní dokumenty a různá vyjádření představitelů křesťanství, jež mohou pomoci nalézt takový pohled na etickou problematiku v zemědělství, který bude co nejlépe odpovídat křesťanskému chápání skutečnosti a může být inspirativní pro další reflexi.

3.1. Biblická východiska úvah o postavení člověka ve světě

Písmo svaté v knihách Starého a Nového zákona předkládá prastarou zkušenost lidí s Bohem uprostřed světa, poznamenaného lidským hříchem. Každá biblická kniha v sobě nese pečeť doby, ve které vznikla a ve které docházelo často k dlouhému procesu redakce jejího textu. Jako červená nit se celou biblí táhne téma zákona, tedy smlouvy, kterou Bůh nabízí člověku, a tak ho zve do partnerského vztahu se sebou, smlouvy, kterou však člověk není schopen dodržovat, a tak spása, tedy naplnění lidské existence ve společenství se svým Stvořitelem, je uskutečněna samotným Bohem tím, že přijme realitu lidského života a v osobě Ježíše z Nazareta dovede k uskutečnění od počátku připravované přátelství Boha a člověka.

Celá bible je svědectvím o vztahu mezi Bohem a člověkem a nelze ji správně pochopit, pokud nebude čtena ve světle víry v milosrdného a věrného Boha, Stvořitele celého vesmíru. Tak jako každá biblická kniha je plodem určité specifické tradice a nese v sobě odraz jistého záměru pisatele, mají i jednotlivé pasáže svůj konkrétní smysl a význam, který je však třeba vnímat v kontextu celého biblického poselství. Správně

vyložit určitý text Písma svatého tedy znamená porozumět záměru pisatele a jeho poselství vnímat v souvislosti celého Božího zjevení, jehož pramenem bible je.

Zamyšlení nad postavením člověka ve světě, jehož je součástí a v němž má Bohem danou specifickou roli, je nutné pro správné nastavení křesťanské ekologické etiky, která je pramenem inspirace také pro zemědělství.

3.1.1. *Obdělávat a střežit*. První kniha Mojžíšova 2,15

V bibli se nacházejí dva příběhy o stvoření. V pořadí druhý (Gn 2,4–25), jehož původ je pravděpodobně zakotven ve starší tradici, je z hlediska úvah nad vztahem člověka k životnímu prostředí zajímavý zejména v pasáži, ve které „Hospodin Bůh postavil člověka do zahrady v Edenu, aby ji obdělával a střežil“ (Gn 2,15). Tento příběh popisuje stvoření světa ve dvou fázích. Nejprve je z prachu země Bohem vytvořen člověk, kterému jeho Tvůrce vdechne dech života a tak ho oživí. Když pak Hospodin vysadí zahradu v Edenu, jedná se o druhou část stvoření, která je odlišné od stvoření člověka.

Pomocí příběhu o stvoření vyjadřuje biblický pisatel, že lidský tvor není jen pouhou součástí zahrady tak jako ostatní tvorové. Je do ní uveden jako ten, kdo v ní má své pevné místo, ale zároveň také specifický úkol a s ním spojenou moc. Člověk tedy není jen jedním z mnoha dalších tvorů, který by jim byl postaven na roveň. Jeho postavení je zcela zvláštní. S tím však souvisí také skutečnost, že cílem jeho existence není jen užívat života, který mu byl dán. Samotná zahrada v Edenu pak nemá představovat jen přírodu nebo krajinu v dnešním slova smyslu. Je to místo, kde se člověk setkává se svým Stvořitelem, a když Bůh člověka uvádí do zahrady, tak mu dává zcela zvláštní účast na své blízkosti. Lidský tvor, který má specifické postavení v celém stvoření, se jako ten, kdo je blízký Bohu, má podílet na udržování řádu v celém stvoření, a tak se podobat samotnému Stvořiteli.⁶⁵

Zemědělská a pastevecká konotace hebrejského slovesa *abad*, překládaného do češtiny jako obdělávat, naznačuje, že jeho pravý význam spočívá především v péči člověka o půdu a zvířata. Ve smyslu tohoto slova pak člověk nemá půdu obdělávat za účelem získání vlastního prospěchu, ale proto, aby sloužil tomu prostředí, do kterého

⁶⁵ Srov. PRUDKÝ, Martin. *Genesis I. Český ekumenický komentář ke starému zákonu*. Praha: Česká biblická společnost, 2018, s. 170.

byl Bohem postaven. Tak jako zahrada slouží člověku jako prostor pro život a místo setkání s Bohem, tak člověk slouží zahradě svou péčí.⁶⁶

Druhé sloveso, *šamar* („střežit“), představuje jinou stránku úlohy, kterou člověk v zahradě má. Lze ji srovnat s úkolem hlídače, který dbá na pořádek ve svěřeném prostoru a je za tímto účelem vybaven patřičnou autoritou. Na starost tak člověk dostává nejenom to, aby byl v zahradě zachováván řád Bohem daný, ale také aby chránil tento prostor před nebezpečími, které jej mohou ohrožovat zvenčí.⁶⁷

„Ono zachovávaní ve smyslu *šamar* pak nemá konzervující, nýbrž dynamický význam. Tím se tedy míní, že příroda sice nemusí zůstat tak nedotčená, tedy přesně taková, jakou ji našel první člověk. To by bylo pro homo sapiens vzhledem k jeho další existenci nemožné. V každém případě je však zapotřebí hodnotit a ospravedlňovat každý jeho zásah do stvoření samostatně.“⁶⁸

Starší biblický příběh o stvoření světa přisuzuje člověku Bohem daný úkol zodpovědně se zasazovat o zachování přírody v celé její rozmanitosti tak, aby nebyla ohrožena. Lidský tvor, radikálně odlišný od ostatního stvoření, je povolán k tomu, aby byl Hospodinovým služebníkem a spravoval svět podle vzoru jeho Stvořitele.⁶⁹

3.1.2. Podmanit a panovat. První kniha Mojžíšova 1,26–28

Několik veršů z chronologicky druhého biblického příběhu o stvoření (Gn 1,1 – 2,3) se nejen v poslední době stávalo předmětem mnoha diskusí nad vlivem křesťanství na zacházení člověka s přírodou. Jedná se především o záměr Boha stvořit člověka ke svému obrazu, aby panoval nad celou zemí (srov. Gn 1,26) a o výrok Stvořitele určený prvními lidmi: „Plodte a množte se a naplňte zemi. Podmaňte ji a panujte nad mořskými rybami, nad nebeským ptactvem, nade vším živým, co se na zemi hýbe“ (Gn 1,28).

Mnozí kritikové poukazovali na to, že se biblické poselství První knihy Mojžíšovy stalo po dlouhá staletí podnětem pro vykořisťovatelský způsob zacházení člověka s přírodou.⁷⁰ Podstatou tohoto názoru je předpoklad, že příběh o stvoření vyhradil člověku takové místo v přírodě, které mu nenáleželo. Lidský tvor, kterému bible přisuzuje panství nad přírodou, měl zůstat pouhým jedním z tvorů. Příčiny negativních

⁶⁶ Srov. LIENKAMP, Andreas. Mylně chápané „pověření vládnout“. Biblické podněty pro křesťanskou teologii stvoření a etiku životního prostředí. In: *Salve. Revue pro teologii, duchovní život a kulturu*. 2017, roč. 27, č. 4. Praha: Krystal OP, s. 50.

⁶⁷ Srov. PRUDKÝ, Martin. *Genesis I*, s. 170.

⁶⁸ LIENKAMP, Andreas. Mylně chápané „pověření vládnout“, s. 51.

⁶⁹ Srov. tamtéž, s. 51.

⁷⁰ Srov. tamtéž, s. 47.

důsledků, které má lidská činnost pro životní prostředí, tak někteří spatřují v křesťanském poselství, založeném na výkladu příběhu o stvoření.⁷¹

„Od osvícenské doby se křesťanství stále znovu vytýkalo, že nedůvěřuje přírodním vědám a překáží pokroku, k němuž tyto vědy přispívají. Nyní, kdy tento pokrok přináší nepříjemné a hořké plody, je křesťanství obviňováno znovu, avšak tentokrát z opačného důvodu, totiž proto, že stálo u kolébky nesprávně zaměřeného pokroku.“⁷²

Zajisté nelze tvrdit, že by se křesťané vždy chovali k přírodě ohleduplně. Je však možné poukázat na to, že k vykořisťování přírody docházelo také tam, kde křesťanství nebylo známo. Západní civilizace, která byla ve své historii silně ovlivněna křesťanstvím, neničí přírodu na základě biblického poselství, ale, stejně jako všechny ostatní lidské kultury, v závislosti na svém odvratu od Boha Stvořitele,⁷³ ke kterému docházelo v novověku v souvislosti s rozvojem moderní vědy. Chápe-li se člověk jako násilný podmanitel a neomezený vládce celého mimolidského světa, tak převrací původní význam, který v sobě biblický příkaz o podmanění země obsahuje.⁷⁴

Sloveso *radah*, které se do češtiny překládá jako panovat, zřetelně vyjadřuje, že člověk je v pozici nadřazenosti vůči ostatním tvorům. Toto panování však není třeba chápat jako bezohledné vykořisťování. Starověký člověk se uprostřed přírody cítil pochopitelně často slabý a ohrožený. Boží příkaz panovat nad tvorstvem pro něj tedy především znamenal vědomí, že jako jediný tvor má přes všechnu svou závislost na přírodě specifické postavení toho, kdo je přírodě nadřazený právě pro svou blízkost Stvořiteli. Člověk je tak osvobozen k tomu, aby mohl přijmout roli jakéhosi zástupce Boha ve světě a převzít podíl na jeho moci. Panování má tak spíše charakter správcovství, a to podle vzoru, který člověku ukázal sám Bůh.⁷⁵ Pojem *radah*, třebaže byl překládán jako výraz „nejtvrdších a nejbrutálnějších forem vlády“,⁷⁶ v tomto kontextu znamená vyjádření univerzální pravomoci lidí nad ostatními tvory. Nemůže se jednat o vládu nad životem a smrtí, zejména proto, že Bůh hned vzápětí dává člověku (i ostatním zvířatům) za pokrm zelené rostliny (srov. Gn 1,29–30). Vláda nad ostatními

⁷¹ Srov. PESCHKE, Karl – Heinz. *Křesťanská etika*. Praha: Vyšehrad, 1999, s. 644.

⁷² Tamtéž, s. 644.

⁷³ Srov. tamtéž, s. 644.

⁷⁴ Srov. MIKULÍKOVÁ, Michaela. *Některé teologické aspekty ekologické etiky. Diplomová práce obhájena v r. 2002 na Teologické fakultě Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích*. Praha: Pastorační středisko při Arcibiskupství pražském, 2002, s. 22.

⁷⁵ Srov. PRUDKÝ, Martin. *Genesis I*, s. 120.

⁷⁶ LIENKAMP, Andreas. Mylně chápané „pověření vládnout“, s. 48.

živými tvory tedy v tomto příběhu nedává člověku právo připravit zvíře o život.⁷⁷ Lidský tvor se z vůle Stvořitele stává panovníkem, ovšem nikoli ve smyslu vykonávání absolutní moci, ale spíše jako ten, kdo má za úkol bdít nad tím, aby řád, který Bůh vložil do svého stvoření, nebyl porušován. Člověk se stal garantem toho, že každý živočich bude integrální součástí přírody s vlastním nezpochybnitelným právem na život, které mu nesmí být upíráno.⁷⁸

Druhému výrazu, slovesu *kabaš*, jímž Stvořitel v hebrejském textu dává člověku pověření podmanit si zemi, nelze upřít násilnou konotaci. Starý zákon tohoto slova užívá tehdy, když hovoří o dobytí země, ovládnutí obyvatel a jejich podrobení otrockým pracím.⁷⁹ Násilný akt však nemusí být výlučným smyslem tohoto slova. Je zřejmé, že se zde jedná o podrobení bez ohledu na svobodný souhlas toho, který je podroben. Nicméně provedení tohoto činu a jeho následky nemusí nutně znamenat zkázu podrobeného. Ten, kdo nad ním získal převahu, může takto získanou moc provádět formou starostlivé péče a ochrany.⁸⁰ Význam tohoto slova dobře ilustruje fakt, že svůj původ má v gestu, jímž vítěz ve starověkém Orientu připravil svého poraženého protivníka o charakter posvátnosti. V kontextu vztahu člověka a přírody je možné vnímat, že smyslem tohoto výrazu není výzva ke zničení přírody, ale dosvědčení skutečnosti, že ze všech tvorů je nejposvátnější člověk, protože právě jemu Bůh nabídl svou jedinečnou blízkost.⁸¹

Širší pohled na biblická svědectví o vládě nad stvořením, která byla člověku svěřena, nabídne několik míst v bibli, která mohou pomoci správnému pochopení lidské nadvlády nad přírodou. Kniha proroka Ezechiela (Ez 34,4–16) vypravuje podobenství, ve kterém zaznívá kontrast mezi bezohlednou vládou „pastýřů Izraele“ nad svěřeným „stádem“ a péčí, která je samotným Bohem představena jako náležitá.⁸² Také některé žalmy (např. žalm 104.) jsou svědectvím o tom, jak Bůh starostlivě a pečlivě spravuje svět. Zprávy o stvoření světa je tedy třeba chápat v kontextu celého biblického poselství. Jedině tak lze správně porozumět charakteru vlády, kterou je člověk povolán vykonávat nad přírodou. S tím souvisí také skutečnost, často v bibli připomínaná (např. Ez 28,9), že člověk je pouhým tvorem, třebaže s jedinečným postavením. Je podroben

⁷⁷ Srov. MIKULÍKOVÁ, Michaela. *Některé teologické aspekty ekologické etiky*, s. 28.

⁷⁸ Srov. LIENKAMP, Andreas. Mylně chápané „pověření vládnout“, s. 48.

⁷⁹ Srov. PRUDKÝ, Martin. *Genesis I*, s. 126.

⁸⁰ Srov. LIENKAMP, Andreas. Mylně chápané „pověření vládnout“, s. 49.

⁸¹ Srov. MIKULÍKOVÁ, Michaela. *Některé teologické aspekty ekologické etiky*, s. 26.

⁸² Srov. LIENKAMP, Andreas. Mylně chápané „pověření vládnout“, s. 48.

zákonům, které Bůh vložil do svého stvoření, stejně jako ostatní příroda je na Bohu zcela závislý a Bohu se bude odpovídat.⁸³

3.1.3. Ze zahrady v Edenu do světa poznamenaného hříchem

První dvě kapitoly První knihy Mojžíšovy vyprávějí o světě, který je Bohem stvořený a dobrý. Třetí kapitola přináší do běhu tohoto světa zvrát v podobě lidského hříchu. Člověk ve svém egoismu zatoužil „být jako Bůh“ (srov. Gn 3,5) a porušením řádu, který mu Stvořitel určil, připravil sám sebe o naplnění příslibu života v Boží blízkosti v rajske zahradě. Osobní hřích není podle bible soukromou věcí člověka, ale ničí vztahy mezi lidmi i vztah člověka s mimolidskými tvory.⁸⁴ V mnoha starozákonních knihách (např. Iz 24,4–6; Am 4,7–9) je možné nalézt doklady toho, jak lidský odvrát od Božího zákona způsobuje ztrátu původní harmonie celého stvoření a přináší utrpení ostatním živým tvorům. Podstata porušení řádu stvoření nespočívá v tom, že by člověk nedokázal správně využívat přírodní zdroje, ale je zapříčiněna pýchou člověka a jeho odvrátem od Boha.⁸⁵

Také podle svatého Pavla (srov. Ř 8,20) se všichni tvorové nacházejí ve strastiplné pozici, kdy jsou vystaveni svému zániku, následkem selhání člověka, který měl být dobrým správcem, ale svým hříchem způsobil porušenost celého stvoření.⁸⁶ Lidský hřích není okrajovou záležitostí, se kterou by si příroda snadno poradila. Nese v sobě smrtící potenciál pro vše živé a je patrné, že člověk má reálnou možnost způsobit rozvrát celého stvoření (srov. Oz 4,2–3).⁸⁷

V příbězích o stvoření nabízí biblický vypravěč alternativní vizi života na zemi, v němž nemá násilí místo. Potravy je dost pro každého a žádný živočich nemusí být druhým připraven o život, neboť zvířatům i lidem jsou dány za potravu rostliny. S tímto obrazem ostře kontrastuje vyprávění dalších kapitol (Gn 3 – 7), ve kterém se jako zásadní problém řeší šířící se násilí. Tomu učiní přítrž až potopa, která zahubí každého člověka i živočicha s výjimkou těch, kteří jsou z Božího rozkazu zachráněni Noemem na palubě archy. Obnova země po potopě se tak stává novým počátkem života lidí i zvířat na zemi.

⁸³ Srov. MIKULÍKOVÁ, Michaela. *Některé teologické aspekty ekologické etiky*, s. 32.

⁸⁴ Srov. SLÁDEK, Karel. *Ekologická spiritualita a etika*, s. 51.

⁸⁵ Srov. PESCHKE, Karl – Heinz. *Křesťanská etika*, s. 646.

⁸⁶ Srov. MIKULÍKOVÁ, Michaela. *Některé teologické aspekty ekologické etiky*, s. 59.

⁸⁷ Srov. Papežská biblická komise. *Bible a morálka. Biblické kořeny křesťanského jednání*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2010, čl. 22.

Požehnání, které Bůh udělí Noemovi a jeho synům odpovídá reálným podmínkám života uprostřed světa porušeného lidským hříchem Podobně jako dříve v Edenu i zde zazní pokyn člověku, aby se množil a naplnil zemi. Navíc však jsou lidem vydáni do rukou kromě rostlin také všichni živočichové, kteří se napříště budou bát člověka, jenž je smí zabíjet jako svou potravu. Úprava stravovacích norem je projevem snahy biblického vypravěče poukázat na to, jak se střetává původní záměr Božího stvoření s realitou světa, poraněného lidským hříchem. Od života v zahradě v Edenu, v němž nemá místo násilná smrt, se přes otázky dobra a zla dostává biblický text k reálnému životu, ve kterém je člověku dovoleno zabíjet pro svou potravu zvířata (srov. Gn 9,1–4).⁸⁸

Výraz „jsou vám vydáni do rukou“ (Gn 9,2) však nelze chápat jako výzvu k bezohlednému nakládání se vším živým. Člověk se stává pánem zvířat a strach před člověkem, který je Bohem zvířatům dán, jako by dokresloval tuto skutečnost. Lidé však nejsou zbaveni povinnosti nakládat se stvořením odpovědně a s úctou. Hranici lidského panování nad tvory určuje zákaz požívání krve člověkem. Lidé mohou zvířata zabíjet pro potřeby své obživy, ale bezvýhradná vláda nad životem, jehož nositelkou je právě krev, člověku nenáleží, protože život jako takový člověka přesahuje. Vzorem pro zacházení s mimolidskými tvory je pro člověka stále Bůh, který jediný je skutečný pán světa.⁸⁹

3.1.4. Boží plán spásy pro veškeré stvoření

Biblické knihy jsou svědectvím o tom, že příroda není pouhou materií, pozadím, na kterém se odehrává příběh spásy člověka. Každá stvořená skutečnost je Bohem chtěná pro ni samotnou a nezávisle na přítomnosti člověka je Bohem charakterizována jako dobrá. Celý vesmír svědčí o svém Stvořiteli (srov. Ž 19) a tvorové pomáhají člověku rozpoznávat Boží vůli (srov. Nu 22,32–33). Biblický Bůh není jen Bohem nekonečně převyšujícím, ale také Bohem, který se sděluje člověku právě ve svém stvoření a skrze své tvory. Život, který naplňuje Zemi, je projevem stálé přítomnosti Božího Ducha ve světě.⁹⁰

⁸⁸ Srov. PRUDKÝ, Martin. *Genesis I*, s. 128–129.

⁸⁹ Srov. BUJKO, Peter a kol. *Genesis. Komentáře ke starému zákonu*. 1. zvázok. Trnava: Dobrá kniha Trnava, 2008, s. 265.

⁹⁰ Srov. MIKULÍKOVÁ, Michaela. *Některé teologické aspekty ekologické etiky*, s. 58.

„Mezi člověkem a stvořením existuje solidarita nouze a naděje.“⁹¹ Jestliže lidský hřích způsobil závažné dopady na celý mimolidský svět, pak obdobně zásadní důsledky, tentokrát pozitivní, má lidská věrnost, která přivolává požehnání na celou zemi (srov. Lv 26,3–6). Celou biblí se táhne příslib, že hřích člověka nebude mít v dějinách stvoření poslední slovo. Bůh vede svoje dílo ke spáse, tedy ke konečnému završení ve vzájemné harmonii tvorů v jednotě se Stvořitelem. Tento plán nemůže zvrátit žádný lidský hřích. Starozákonní vize konce časů (Oz 2,20; Jl 2,21–24; Iz 11,6–9) jsou svědectvím o tom, že Bůh ve svém plánu spásy počítá nejenom s člověkem, ale s veškerým stvořením.⁹²

Nový zákon hovoří v souvislosti se stvořením o tom, že původ všeho existujícího je třeba hledat ve věčném Slově (srov. J 1,3), tedy že celý svět byl stvořen skrze Božího Syna Ježíše Krista (srov. Ko 1,16n.; Žid 1,2). Nejen že tedy vesmír vznikl přímým Božím stvořitelským zásahem, ale Bůh se ve svém díle zcela osobně a bytostně angažuje. Vše, co existuje, může svoje bytí mít jen na základě bytí samotného Boha, který jediný je skutečně Jsoucí.⁹³ Stejnou měrou Bohu záleží na tom, aby přivedl svět ke spáse. Vtělením Božího Syna v osobě Ježíše Nazaretského začal proces usmíření mezi Bohem a celým stvořením. Boží inkarnace do lidské osoby umožnila lidem získat statut Božích dětí a posvětila veškerý materiální svět. A Ježíš jakožto člověk svou dokonalou láskou a poslušností uskutečnil poslání, ke kterému je člověk Bohem na tomto světě určen, a tak přinesl všem spásu. (srov. Ko 1,19–20).

Mezi osudem člověka a osudem celého stvoření je tedy pevná vazba. Lidé jako jediní tvorové, kteří byli vybaveni svobodnou vůlí, jsou povoláni, aby svým rozhodováním a jednáním spolupracovali na Božím záměru s člověkem ale i s celým světem, aby uskutečňovali ten cíl, pro který bylo vše stvořeno.⁹⁴ Jestliže lidský hřích přivedl tvorstvo k pomíjivosti a smrti, pak spása, která na svět přišla skrze Ježíše z Nazareta, je nadějí nejenom pro člověka, ale pro celý materiální svět. Tato naděje má svůj původ ve vzkříšení ukřižovaného Ježíše Krista a bude naplněna při jeho druhém příchodu, kdy spolu s těmi, kdo v Krista věří, získá podíl na slávě Božích dětí také celé tvorstvo (srov. Ř 8,21).⁹⁵

⁹¹ PESCHKE, Karl – Heinz. *Křesťanská etika*, s. 647.

⁹² Srov. tamtéž, s. 646.

⁹³ Srov. tamtéž, s. 647.

⁹⁴ Srov. MIKULÍKOVÁ, Michaela. *Některé teologické aspekty ekologické etiky*, s. 72.

⁹⁵ Srov. tamtéž, s. 59.

Příroda a s ní celý materiální svět je posvátná tedy nejenom jako výsledek záměrného a cílevědomého Božího stvořitelského aktu a jako místo, v němž se lze setkat s Bohem – dárce a udržovatelem života. Svět je posvěcen především vtělením Božího Syna.⁹⁶ Událost vtělení rozhodujícím způsobem určuje vztah člověka k materiálnímu světu:

„Skutečnost inkarnace odhaluje, že vrcholem spásy není odsvětštění člověka v pouhého ducha, aby takto přišel k Bohu, nýbrž sestupující a nevratná Boží světskost, příchod Božího Slova do těla, přijetí materiality, které mají zůstat trvalou božskou skutečností, v níž se pro nás Bůh ve svém Slově skutečně a definitivně vyslovuje.“⁹⁷

Boží plán spásy člověka tedy zahrnuje také vykoupení veškerého mimolidského světa z důsledků porušenosti, pocházejících z lidského hříchu. Jinými slovy: „Stvoření bude vykoupeno, až bude vykoupen člověk a až se z něj stane ‚nové stvoření‘ (1K 5,17; Ga 6,15). Má-li se změnit stvořený svět, musí se změnit člověk.“⁹⁸ Třebaže je radikální a konečná obnova stvoření přislíbena v křesťanském zjevení až na konci časů (srov. Mt 19,28), tak odvrácení člověka od hříchu k lásce, vděčnosti a poslušnosti Bohu pomáhá uskutečňovat Stvořitelův záměr univerzální spásy už v přítomnosti.

3.1.5. Shrnutí biblického poselství

Vše, co existuje, má svůj původ ve stvořitelském jednání Boha, který svému dílu dal jeho vlastní hodnotu a řád. Každý tvor i věc v sobě nese odraz Boží moudrosti a dobroty. Z řádu světa lze rozpoznat vzájemnou provázanost všeho stvoření. Tvorové i neživý svět v celé své rozmanitosti existují ve vzájemné závislosti; žádný tvor si nevystačí sám, ale musí žít ve svém životní prostředí v solidaritě s ostatními tvory, se kterými se vzájemně doplňuje a slouží jeden druhému.⁹⁹

Biblický příběh jasně odlišuje stvoření člověka od stvoření všeho ostatního. Tím vyjadřuje specifické postavení, které člověku ve světě náleží.¹⁰⁰ Lidský tvor je stvořen jako Boží obraz, je povolán k důstojnosti osobního bytí, kterému je dána svoboda a schopnost disponovat sebou samým. Zároveň je mu svěřena vláda nad celým světem a péče o něj. Součástí tohoto pověření je povinnost úcty k Bohu, který jediný je neomezeným vládcem nad životem tvorů.¹⁰¹ Spolu se zvláštní důstojností a svobodou

⁹⁶ Srov. tamtéž, s. 53.

⁹⁷ Tamtéž, s. 57.

⁹⁸ PESCHKE, Karl – Heinz. *Křesťanská etika*, s. 647.

⁹⁹ Srov. KKC 339–340.

¹⁰⁰ Srov. KKC 343.

¹⁰¹ Srov. MÜLLER, Gerhard Ludwig. *Dogmatika pro studium i pastoraci*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2010, s.110.

byla člověku dána také schopnost poznávat zákonitosti přírody, jíž je on sám součástí. S lidskou důstojností je pak zcela ve shodě snaha nepřekračovat kompetence, které člověk poznává jako jemu přidělené. Úcta k přirozenému řádu je základní směrnicí morálního rozhodování člověka a projevem jeho moudrosti.¹⁰²

Biblický pohled na lidské jednání v sobě nese kontext společenství, kdy na základě lásky člověk překonává svoje individuální zájmy a jedná s ohledem na důsledky pro své okolí. Do svého rozhodování zahrnuje touhy své, potřeby druhých lidí, ale také práva ostatních živých tvorů.¹⁰³ Samotná Boží přirozenost, která se v Písmu svatém odhaluje, je základem takového přístupu k rozhodování, který má komunitní rozměr. Člověk nebyl stvořen proto, aby se stal nezávislou individuální osobností, byť sebedokonalejší. Bůh zve člověka do vztahu. Se sebou samým, s lidmi i s mimolidskými tvory. Úkolem člověka se tak stává naučit se tyto vztahy žít a tak plně uskutečnit svou přirozenost.¹⁰⁴

Postavení, které bylo člověku ve světě dáno, s sebou nese odpovědnost spravovat celé stvoření, a to podle vzoru, který člověk může poznávat díky starostlivé péči samotného Stvořitele. Důstojnost Božího obrazu, kterou člověk v sobě nese, je spojena s posláním účastnit se kreativní Boží činnosti; svět nemá být zachováván člověkem v podobě, která mu na počátku byla Bohem vtisknuta. To je nemožné už proto, že lidé mají z přírody získávat svou obživu. Ve svém jednání je však rozumem vybavený lidský tvor povolán k tomu, aby poznával a respektoval hranice, které jsou mu Stvořitelem určeny, a hlavně ctil samotného Boha, který jediný je neomezeným Pánem všeho existujícího a na němž je i člověk bytostně závislý. Ve vtělení Božího Syna se zřetelně projevuje úzké propojení Boha s člověkem a s celým hmotným světem. Lidská vláda nad přírodou pak může být správně vykonávána jen na základě této hluboké sounáležitosti, protože pokud ji člověk odmítne a nechá se vést svou pýchou a egoismem, tak se nejenom zpronevřuje cíli své vlastní existence, ale vtahuje celý svět do reálného nebezpečí katastrofy.¹⁰⁵

Biblická morální tradice není určena jen židům nebo křesťanům, kteří uznávají Boha za svého Stvořitele a Pána. Stejná morální odpovědnost je svěřena všem lidem, protože všichni jsou stvoření jako Boží obraz a jsou povoláni k tomu, aby ve světě odhalovali řád, který svědčí o existenci dobrého Boha. Apoštol Pavel je přesvědčen, že každý člověk může ze stvořených skutečností dojít k poznání Boha (srov. Ř 1,18–25), a Ježíš

¹⁰² Srov. KKC 354.

¹⁰³ Srov. Papežská biblická komise. *Bible a morálka*, čl. 135.

¹⁰⁴ Srov. tamtéž, čl. 126–127.

¹⁰⁵ Srov. tamtéž, čl. 11.

neomezuje hlásání evangelia jen na oblast Palestiny, ale posílá své učedníky do celého světa (srov. Mt 28,18–20).¹⁰⁶ Etika, založená na biblickém poselství, má tedy ze své podstaty co říct každému, protože vychází z původu a přirozenosti všech věcí, lidí i mimolidských tvorů.

„Biblický narativ nabízí originální klíč k sebepoznání. Člověk má v sobě potenciál dobrého rozvoje. Ten však může být zastíněn jeho egoistickými sklony. Křesťanský realismus se na problematiku hříchu dívá skrze naději, kterou přinesl Ježíš Kristus. ... Univerzalita křesťanské naděje zahrnuje celou Zemi. Člověk tak i přes svoji křehkost dokáže ve svobodné tvorbě a práci přibližovat či navracet Zemi její ztracené rajske podobě.“¹⁰⁷

3.2. Etická orientace pro zemědělství v církevních dokumentech

Po úvahách nad biblickým poselstvím o vztahu člověka ke stvořenému světu se tato kapitola pokusí rozvinout pohled křesťanského učení na témata, která souvisí se zemědělstvím. Stručný popis vývoje postoje sociálního učení církve k této problematice pomůže pochopit jeho současný přístup a následná témata mají za cíl osvětlit základní principy, kterými je možné nasměrovat etické uvažování v oboru zemědělství.

Během historie sociálního učení církve se v závislosti na světovém hospodářství a mezinárodní situaci vyvíjel pohled papežů také na zemědělství. Lev XIII. na konci 19. století vnímá zemědělství v souvislosti s dělnickou prací, která má zajistit potřebné hmotné zabezpečení,¹⁰⁸ Pius XI. ve 30. letech 20. století poukazuje na význam organizací, jejichž prostřednictvím zemědělci mohou zakoušet vzájemnou podporu a lépe se tak podílet na hospodaření země.¹⁰⁹ Úlohu spolků a družstev pro životaschopnost zemědělských podniků spolu s potřebou odborné přípravy a dostatečnou ziskovostí farem připomněl i Jan XXIII. v 60. letech 20. století.¹¹⁰ S poměrně velkým důrazem také upozorňoval na hodnotu tohoto oboru¹¹¹, nerovnosti, které se vyskytovaly mezi zemědělstvím a průmyslem,¹¹² ale také povinnost zemědělců odpovědně svým dílem přispívat k obecnému blahu všech.¹¹³ O dvacet let později pak papež Jan Pavel II. znovu vyzdvihнул význam zemědělství pro hospodářský systém¹¹⁴ a

¹⁰⁶ Srov. tamtéž, čl. 134.

¹⁰⁷ SLÁDEK, Karel. *Ekologická spiritualita a etika*, s. 52.

¹⁰⁸ Srov. RN 27.

¹⁰⁹ Srov. QA 24.

¹¹⁰ Srov. MM 143.

¹¹¹ Srov. MM 144.

¹¹² Srov. MM 79.

¹¹³ Srov. MM 147.

¹¹⁴ Srov. LE 5.

vyzýval k tomu, aby zemědělcům byl přiznán ten statut, který jim umožní odpovědně se své role ujmout.¹¹⁵ Přibližně od 70. let 20. století se jedním z důležitých témat sociálního učení církve stává také otázka ochrany životního prostředí¹¹⁶ a zemědělství bude stále více nahlíženo právě z této perspektivy.

Přístup k environmentální tematice se v církevních dokumentech posledních desetiletí proměňoval. Ještě v pastorální konstituci Druhého vatikánského koncilu lze vycítit, že příroda je vnímaná téměř jako pouhá kulisa dějin člověka. Pravděpodobně proto, že stále ještě přetrvával dojem určité trvalosti a stability životního prostředí, o které není třeba se obávat, a jediné, co je důležité, je spása lidské duše.¹¹⁷ Naléhavost ochrany přírody se začala zřetelně projevovat o několik let později, kdy papež Pavel VI. ve své encyklice velice důraznými slovy vyjádřil závažnost lidského jednání, které ničí přírodu a tím ztěžuje do budoucna lidem možnosti života na Zemi. Rozsah této skutečnosti vyžaduje odpovědný přístup každého, protože se týká celé lidské rodiny.¹¹⁸

Postoj papeže Jana Pavla II. k ochraně životního prostředí je ve shodě s jeho předchůdcem pevně spojen s důrazem, který kladl na důstojnost lidského života. Člověk má povinnost o přírodu pečovat, protože byl k tomu povolán samotným Stvořitelem. Příroda je však stvořena pro člověka, ne naopak.¹¹⁹ Ničení přírody vnímá Jan Pavel II. především jako ničení prostředí pro život člověka. Je důsledkem lidské morální krize a nápravu je možné docílit především úsilím o obnovu ekologie člověka, jejímž základem je hlavně přijetí hodnoty, kterou má lidská rodina.¹²⁰

Zásadní roli ekologie člověka zdůrazňoval také papež Benedikt XVI. Vztah člověka k životnímu prostředí je pevně spojen se vztahem k Bohu i k celé lidské společnosti. Defekt lidského jednání vzhledem k přírodě je tak projevem jeho selhání ve vztahu k Bohu a k bližnímu.¹²¹ Antropocentrický přístup, který emeritní římský biskup převzal od Jana Pavla II. je v jeho pojetí však poněkud rozšířen. Ze zaměření se na lidskou

¹¹⁵ Srov. LE 21.

¹¹⁶ ŠTICA, Petr. Péče o společný domov jako naléhavá etická výzva. Uvedení do encykliky *Laudato si'* papeže Františka. In: *Salve. Revue pro teologii, duchovní život a kulturu*. 2017, roč. 27, č. 4. Praha: Krystal OP, s. 12.

¹¹⁷ Srov. VÁCHA, Marek O. Křesťanství a environmentální témata po *Gaudium et spes*. In: ŠRAJER, Jindřich a kol. *Gaudium et spes padesát let poté*. 1. vydání. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2015, s. 372.

¹¹⁸ Srov. ŠTICA, Petr. Péče o společný domov jako naléhavá etická výzva, s. 12.

¹¹⁹ Srov. SEKERÁK, Marián. „Zelenanie sa“ katolíckej sociálnej nauky: Humánna ekológia. In: *Studia theologica*. 2019, roč. 21, č. 3. Dostupné na: <<https://studiatheologica.eu/pdfs/sth/2019/03/09.pdf>>, [2021-01-29], s. 184.

¹²⁰ Srov. tamtéž, s. 187–188.

¹²¹ Srov. tamtéž, s. 189–190.

rodinu se perspektiva otevírá směrem k aktuálním ekologickým hrozbám, které jsou výzvou pro lidskou společnost v globálním rozměru.¹²²

Jedinečné postavení v recepci environmentální problematiky ze strany sociálního učení církve zaujímá jednoznačně encyklika papeže Františka *Laudato si'*. Jde o první celocírkevní dokument, jehož ústředním tématem je ochrana životního prostředí, nahlížená v etické perspektivě.¹²³ Ekologická otázka však není pojímána samostatně, ale ve spojení s ekonomickou, politickou a sociální tematikou.¹²⁴ Papež jednoznačně vyjadřuje, že se lidstvo nachází v krizi, tato krize má však komplexní sociálně-environmentální charakter. Takto pojatá integrální ekologie musí vedle problematiky ochrany přírody zahrnovat také péči o člověka, a to především toho, který je jakkoliv sociálně znevýhodněn.¹²⁵ V tomto smyslu jde především o ochranu veškerého života.¹²⁶

Encyklika *Laudato si'* je pro přístup církve k environmentální otázce přelomová také v tom, že papež přisuzuje v duchu životního postoje svatého Františka vlastní hodnotu všem složkám stvoření. Mimolidský svět má tedy smysl sám o sobě, nikoli jen ve vztahu k člověku. To však v žádném případě neznamená, že by člověk neměl uprostřed stvoření jedinečné místo. Jako svobodnému a odpovědnému tvoru, který je vybaven poznáním a vůlí, mu přísluší specifické postavení v celém vesmíru, ale také povinnost ctít a respektovat ostatní tvory. Papež František tak nemíní nahradit antropocentrismus předchozích dvou římských biskupů biocentrismem nebo ekocentrismem. Spíše jej pojímá ve smyslu antroporelacionismu, který chápe člověka jako jediný mravní subjekt v celém stvoření a na základě tohoto svého charakteru má člověk povinnost nakládat se svým životním prostředím odpovědně.¹²⁷

Čtenář encykliky *Laudato si'* z ní může od samého začátku vnímat palčivost celé problematiky. Text se obrací ke všem lidem, protože všichni jsou občany Země, společného domova všech lidí. Každý je vyzván k hluboké vnitřní přeměně, ke změně postoje směrem k přijetí odpovědnosti za ochranu životního prostředí. Péče o přírodu tedy už není starostí specializovaných společenských skupin, ale každého člověka. Pohled sociálního učení církve na problematiku ochrany přírody díky encyklice získává novou dimenzi. Člověk nemá o svět pečovat jenom jako o dějiště svého životního

¹²² Srov. tamtéž, s. 188.

¹²³ Srov. ŠTICA, Petr. Péče o společný domov jako naléhavá etická výzva, s. 13.

¹²⁴ Srov. VÁCHA, Marek O. Křesťanství a environmentální témata po *Gaudium et spes*, s. 352.

¹²⁵ Srov. SEKERÁK, Marián. „Zelenanie sa“ katolíckej sociálnej náuky: Humánna ekológia, s. 194–195.

¹²⁶ Srov. VÁCHA, Marek O. Křesťanství a environmentální témata po *Gaudium et spes*, s. 371.

¹²⁷ Srov. ŠTICA, Petr. Péče o společný domov jako naléhavá etická výzva, s. 19.

zápasu, ale jako o domov, ve kterém mají své místo vedle lidí také ostatní tvorové, jimž má člověk povinnost poskytnout ochranu.¹²⁸

Specifické postavení encykliky *Laudato si'* v sociálním učení církve odůvodňuje, že se stala jedním ze základních zdrojů při zpracování této části diplomové práce. Přináší velkou inspiraci především co se týká vztahu člověka k přírodě a problematice chudoby. Pochopitelně však v mnoha ohledech zůstává na obecné rovině. Aby se její myšlenky staly nosnými také v oblasti zemědělství, bude je nutné rozvíjet a doplňovat z dalších textů sociálního učení církve. Křesťanský pohled na problematiku zemědělství pomohou osvětlit některé dokumenty německých evangelických církví. Na místech, kde se to bude zdát účelné, budou principy, čerpané z křesťanských textů, doplňovány ze zdrojů, které se zabývají etikou v zemědělství, aniž by se otevřeně hlásily k některému náboženství. Veškeré tyto texty byly vybírány s cílem nahlédnout etickou problematiku zemědělského oboru nejenom v souvislosti s ochranou přírody, ale také s ohledem na nutnost zabezpečit zdroje obživy pro současné i budoucí obyvatele planety, a to vše v kontextu hledání takového postavení zemědělců, které jim umožní důstojně se ujmout své role i svého úkolu v současné české společnosti.

Posláním křesťanství není řešit odborné problémy jednotlivých oblastí lidské činnosti, protože jeho cíl má náboženský charakter. Zapojení křesťanských principů do etické problematiky zemědělství má však své opodstatnění, protože křesťané díky své víře mohou nahlížet skutečnosti pozemského života ve světle, které dovoluje rozpoznávat, co je a co není ve shodě s lidskou přirozeností a s posledním a nejvyšším cílem, k němuž je člověk povolán. Založit lidskou společnost na Božích zákonech je úkol především křesťanů.¹²⁹ Nicméně křesťanským poselstvím se mohou inspirovat všichni lidé a ve shodě s vlastním svědomím aplikovat ve svém životě a profesi ty principy, které sami rozpoznávají jako dobré.

3.2.1. Lidská práce a technika

Jedinečné postavení člověka mezi všemi ostatními tvory, dané tím, že je stvořen k obrazu Boha jako rozumová a svobodná bytost, která má spravovat svět, s sebou nese povinnost pracovat. Lidská práce je tak způsob, jakým člověk vykonává své poslání vládnout stvoření. Je důležité si uvědomit, že práce se netýká jen přetváření vnějšího prostředí, ale také vnitřního rozměru každé lidské bytosti a v závislosti na tom celé

¹²⁸ Srov. VÁCHA, Marek O. Křesťanství a environmentální témata po *Gaudium et spes*, s. 370–372.

¹²⁹ Srov. GS 42.

lidské společnosti. Člověk jako svobodná bytost, vybavená poznáním, nutně dává své práci mravní rozměr.¹³⁰ V souvislosti s lidskou prací tedy nestačí mít na zřeteli pouze hmotné výsledky této činnosti. Lidé ve své práci také rozvíjejí své schopnosti, sami sebe zdokonalují a proměňují společnost tak, aby se v ní mohly uskutečňovat ideály všeobecné solidarity a lidskosti. Tyto plody práce jsou důležitější než hromadění materiálních výrobků.¹³¹

Je přirozené a dobré, že si člověk svou práci ulehčuje pomocí techniky a technologických postupů, ve kterých je možné poznávat projev lidských schopností, daných člověku Bohem.¹³² Účelem techniky však nemůže být zbavit člověka povinnosti pracovat. Technika má být vždy vnímána v souvislosti s lidskou prací, tedy s úkolem obdělávat a střežit zemi, která byla člověku svěřena. Tomuto účelu má také sloužit. V souvislosti s tím, že technika pomáhá lidem překonávat vlastní omezení a dosahovat cílů, které by bez ní byly lidem nedostupné, je pochopitelné, že je člověk technikou často silně přitahován. Užívání techniky však má být řízeno na základě mravních rozhodnutí, k nimž je člověk ve své svobodě povolán.¹³³

Jako v každé oblasti lidského jednání má technika své místo i v zemědělství. Nejde v této souvislosti pouze o využití strojů, které umožňují lidem vykonat více práce s menším podílem námahy a s větší kvalitou. Do techniky je možné zahrnout také technologický pokrok, který je jedním z důležitých faktorů zvyšování efektivity produkce. Nelze popřít, že právě takto pojatá technika měla značný význam při zajišťování potravin pro rostoucí světovou lidskou populaci ve druhé polovině dvacátého století.¹³⁴ Není však žádný důvod domnívat se, že etické výzvy, které se v zemědělství objevují, je možné vyřešit pouze dalším technickým rozvojem. Technické prostředky sice mohou pomáhat řešit určitý problém, zároveň však staví člověka před problém další, často mnohem závažnější.¹³⁵

Při nakládání s technikou a technologiemi je nutné reflektovat negativní důsledky, které jejich využívání má. Technické prostředky totiž nejenom že slouží lidským potřebám, ale také vystavují lidi určitému riziku. Toto riziko je potřeba poznávat a

¹³⁰ Srov. LE 6.

¹³¹ Srov. GS 35.

¹³² Srov. LS 102.

¹³³ Srov. CíV 69–70.

¹³⁴ Srov. Evangelische Kirche in Deutschland (ed.). *Unser tägliches Brot gib uns heute. Neue Weichenstellung für Agrarentwicklung und Welternährung. Eine Studie der Kammer der EKD für nachhaltige Entwicklung*. Hannover: EKD, 2015. Dostupné na:

<https://www.ekd.de/ekd_de/ds_doc/ekd_texte_121.pdf>, [2021-01-29], s. 39.

¹³⁵ Srov. LS 34.

zahrnovat je do morálního rozhodování člověka. Stává se totiž, že určitá technologie pomáhá lidem v jedné oblasti, ale dalším skupinám lidí přináší škodu. S větším rozvojem techniky se také zintenzivňuje její vliv, a to i na společenské skupiny, které z jejího užívání nemají žádné výhody.¹³⁶ Zároveň s rozvojem techniky se ale rozvíjí také přírodní vědy a úroveň lidského poznání. Člověk tedy má v rukou mnohé účinné způsoby, jak výsledky své vlastní tvůrčí činnosti kontrolovat a jejich užití podrobovat strážlivému a odpovědnému úsudku.¹³⁷

Při vědomí všech rizik, která rozvoj techniky přináší, se nezdá být rozumné usilovat o návrat do jakési ideální doby, která se obešla bez techniky i bez jejich negativních dopadů. Jak již bylo řečeno, technika je pevnou součástí lidské práce a jako taková není ani dobrá ani špatná.¹³⁸ To, oč je třeba usilovat, je, aby technika stála vždy plně ve službě člověku, a to ve všech oblastech jeho života.¹³⁹ Má totiž veliký potenciál, který při správném využívání může člověku přinést mnoho dobra. Je však třeba se vyhnout takovému užívání techniky, které přehlíží její negativní důsledky a upouští od nutné opatrnosti.¹⁴⁰

V souvislosti s velkým rozvojem techniky je možné vnímat, že získává jiný význam než pouhý prostředek pomoci člověku v jeho práci. Už papež Pavel VI. varoval před technokratickou ideologií, která bezstarostně svěruje veškerý pokrok lidstva technice.¹⁴¹ V podobném duchu upozorňuje také současný papež před dominancí tohoto způsobu smýšlení. Je podle něj velice těžké využívat technických prostředků a přitom se nenechat logikou technokratického paradigmatu svázat. Technika přestává být pouhým nástrojem člověka, ale šíří svůj vliv ve společnosti, protože se zakládá ani ne tak na užitečnosti jako spíše na ovládnání a moci. Lidé, kteří bezmezně důvěřují technickému pokroku, se tak podílejí na redukci rozhodovacích možností ostatních členů lidské společnosti a omezují jejich prostor pro uplatnění jiného pojetí pokroku.¹⁴² Smysl a účel jednotlivých technologií a technických prostředků je proto dobré stále promýšlet, aby jim lidská svoboda a odpovědný úsudek stanovily ty hranice, které jim náleží.¹⁴³

¹³⁶ Srov. ZIMDAHL, Robert L. *Agriculture's Ethical Horizon*, s. 78.

¹³⁷ Srov. GABRIELOVÁ, Ingeborg. Ekologie jako otázka „nového člověka.“ Antropologické a sociálně-etické úvahy. In: *Salve. Revue pro teologii, duchovní život a kulturu*. 2017, roč. 27, č. 4. Praha: Krystal OP, s. 72.

¹³⁸ Srov. CíV 13.

¹³⁹ Srov. GABRIELOVÁ, Ingeborg. Ekologie jako otázka „nového člověka,“ s. 81.

¹⁴⁰ Srov. KSNC 458.

¹⁴¹ Srov. CíV 14.

¹⁴² Srov. LS 108.

¹⁴³ Srov. LS 112.

3.2.2. Etika hospodářské činnosti a pravý pokrok

Každá oblast lidské činnosti je do určité míry zaměřena na produkci statků a služeb, které mají sloužit prospěchu člověka. Ekonomickou činnost jako pevnou součást lidského života je třeba nahlížet z několika úhlů, aby bylo možné vyhnout se jednostrannému pojetí, které může lidské společnosti spíše škodit. Na tomto místě bude vhodné připomenout zejména jakým způsobem sociální učení církve vnímá skutečný pokrok, jak se staví k majetku a jeho využívání, kapitola dále nastíní úlohu zisku v hospodářské činnosti a požadavky, které je třeba klást na ekonomický proces.

„Pro věřící je jisté jedno: Lidská individuální i kolektivní činnost, neboli ono nesmírné úsilí, jímž se lidé snaží během staletí zlepšovat své životní podmínky, uvažuje-li se samo o sobě, je ve shodě s Božím záměrem.“¹⁴⁴ Odmítání pokroku tedy může být chápáno jako neochota člověka zhostit se úkolu, který mu Stvořitel určil a ke kterému jej také náležitě vybavil. Druhým extrémem je tendence k absolutizaci pokroku, kdy se člověk zase může zříkat odpovědnosti pokrok usměrňovat tak, aby byl v souladu s konečným cílem člověka.¹⁴⁵

Při hledání odpovědi na otázku co je skutečný lidský pokrok je dobré se zastavit u několika podmínek, které tento pokrok určují. Papež Benedikt XVI. v návaznosti na Pavla VI. poznamenává, že „opravdový rozvoj člověka se týká celé lidské osoby ve všech jejích dimenzích.“¹⁴⁶ Tuto charakteristiku dále doplňuje o nutnost nahlížet pokrok optikou věčného života, ke kterému je člověk povolán. Integrální lidský rozvoj, který papež zmiňuje, je založen na tom, že člověk uzná Boha jako svého Pána a to ho povede ke skutečné bratrské lásce. Pokrok pak už nebude spočívat na dalším hromadění produktů, ale na službě lidské společnosti.¹⁴⁷ Pokrok, založený na integrálním lidském rozvoji, zohledňuje vedle ekonomických skutečností také ekologické, právní, politické a kulturní faktory a v neposlední řadě je otevřen výzvám mezigenerační spravedlnosti.¹⁴⁸

„Rozvoj totiž nelze omezovat pouze na hromadění statků a služeb. Naopak, pouhé hromadění, i kdyby šlo o společné dobro, není dostačujícím předpokladem pro uskutečňování opravdového lidského štěstí. V tomto smyslu sociální učení církve upozorňuje na úskalí, která se skrývají v rozvoji čistě kvantitativního typu, protože nadměrný rozvoj, záležející v přílišné hojnosti hmotných statků všeho

¹⁴⁴ GS 34.

¹⁴⁵ Srov. CíV 14.

¹⁴⁶ CíV 11.

¹⁴⁷ Srov. CíV 11.

¹⁴⁸ Srov. CíV 48.

druhu u některých společenských vrstev, snadno lidi mění v otroky vlastnění a okamžité požívačnosti. Je to takzvaná civilizace spotřeby či konzumní společnost.“¹⁴⁹

Výše zmíněné skutečnosti lze ilustrovat například tím, že podle Worldwatch Institutu klesl počet Američanů, kteří sami sebe vnímají jako velmi šťastné, z 35 % v roce 1957 na 30 % v roce 2001.¹⁵⁰ Lidský pokrok tedy zřejmě není založen na zabezpečení hmotnými statky, ale také na smyslu a účelu každé věci, kterou člověk má. Je mnoho důležitých hodnot, které člověk ztrácí, když se zaměří na získávání všeho, co se mu jeví jako dostupné.¹⁵¹ Zabezpečování společnosti hmotnými statky a službami má být podřízeno dobru lidských bytostí ve shodě s pravdou, spravedlností a láskou.¹⁵² Skutečným pokrokem je takový ekonomický rozvoj, díky kterému se svět stává lepším, a který poskytuje lepší kvalitu všem dimenzím života člověka.¹⁵³

Každá hospodářská činnost je závislá na využívání materiálních vstupů. V případě zemědělství je základním výrobním faktorem především půda, na jejíž užívání se uplatňuje zásada všeobecného určení dober, princip, který vychází ze skutečnosti, že celá planeta je dána veškerému lidskému pokolení v celých dějinách. Jakkoliv není třeba v tomto ohledu zpochybňovat právo soukromého vlastnictví, je nutné respektovat, že plody, vyplývající z užívání všech složek stvoření, jsou určeny všem.¹⁵⁴

„Zásada univerzálního určení statků představuje základní morální a kulturní orientační vodítko k řešení složitého a dramatického problému, v němž se prolíná krize životního prostředí a chudoba.“¹⁵⁵

Využívat půdu ve smyslu principu univerzálního určení statků přináší své důsledky ve dvou rovinách. Jednak má každý vlastník pochopit, že je pouhým správcem majetku a je odpovědný za to, že se o něj bude starat tak, aby přinášel užitek nejen jemu, ale všem, kteří oprávněně očekávají jeho výnosy, a to i v budoucnu.¹⁵⁶ V této souvislosti je možné připomenout, že církev odsuzuje stav, kdy je půda rozdělena tak, že její velké plochy nepřinášejí lidem užitek.¹⁵⁷ Druhou rovinu aplikace pravidla univerzálního

¹⁴⁹ KSNC 334.

¹⁵⁰ Srov. ZIMDAHL, Robert L. *Agriculture's Ethical Horizon*, s. 80.

¹⁵¹ Srov. LS 113.

¹⁵² Srov. GS 26.

¹⁵³ Srov. LS 194.

¹⁵⁴ Srov. LS 93.

¹⁵⁵ KSNC 482.

¹⁵⁶ Srov. PESCHKE, Karl – Heinz. *Křesťanská etika*, s. 600–603.

¹⁵⁷ Srov. KSNC 300.

určení statků je možné spatřovat v případech, kdy se hmotnými zdroji plýtvá. Nadměrnou spotřebou, rozhazovačností a zbytečným luxusem projevuje uživatel majetku svou lhostejnost vůči těm lidem, kteří jsou chudší než on. Ukazuje tak, že nepochopil pravou hodnotu hmotných věcí a není schopen si jich náležitě vážít.¹⁵⁸

Princip univerzálního určení statků je určitou výzvou pro každého vlastníka, aby svůj majetek využíval s ohledem na získání potřebných produktů pro dobro dalších členů lidské společnosti. „Produkovat efektivně je povinnost, v opačném případě by se totiž plýtvalo zdroji.“¹⁵⁹ Jestliže tuto skutečnost znovu vztáhneme na oblast zemědělství, a tedy na obhospodařování půdy, pak je třeba hledat, kde je hranice takového využívání půdy, aby se princip univerzálního určení statků nestal podnětem pro utilitaristické dobývání všeho, co z půdy lze získat. Inspiraci znovu nabízí sociální učení církve. Skutečnost chudoby a hladu v současném světě je bolestivá a nutí člověka využívat dostupných možností k nápravě tohoto stavu. Všichni však jsou povinni zahrnovat do své solidarity také generace lidí, kteří přijdou později a budou potřebovat zdroje pro svou obživu. „Je mravně nepřijatelné a ekonomicky kontraproduktivní, aby za současnost platily budoucí generace.“¹⁶⁰ Proto nelze využívat půdu a další přírodní zdroje tak, aby to způsobilo dlouhodobé snížení produkční kapacity. Zároveň je třeba pamatovat na to, že současné světové struktury mohou chudobu s úspěchem řešit teprve tehdy, když ekonomická produktivita bude uvedena do souladu s požadavky sociální spravedlnosti, politické odpovědnosti a patřičné kultury.¹⁶¹ Princip univerzálního určení statků je tedy sice zásadním, ale ne jediným požadavkem, kterým se má řídit užívání půdy v kontextu světové chudoby.

Na tomto místě by snad bylo vhodné zamyslet se nad dalším rizikem, které vyplývá z nesprávně pochopeného principu univerzálního určení statků. Tváří v tvář světové chudobě a výhledu na očekávaný růst světové populace je intenzifikace v zemědělství, chápaná jako růst produkce při stávající úrovni vstupů, skutečnost potřebná a dobrá.¹⁶² V příliš zjednodušujícím pojetí by však odpovědnost za takto pojatou produkci mohla klást nepřiměřené nároky na jednotlivce, kteří jako by ztráceli právo v kontextu světové bídy užívat svých prostředků k čemukoliv jinému než k řešení problémů chudoby. To může vést k situaci, kdy jednotlivci usilují svými nedostatečnými prostředky řešit

¹⁵⁸ PESCHKE, Karl – Heinz. *Křesťanská etika*, s. 604.

¹⁵⁹ KSNC 332.

¹⁶⁰ KSNC 367.

¹⁶¹ Srov. KSNC 564.

¹⁶² Srov. *The Ethics of Sustainable Agricultural Intensification*, s. 9.

problém, na který objektivně nestačí. Kromě toho ve chvíli, kdy se všichni pokusí vzít na sebe odpovědnost za všechno, může dojít k tomu, že za konkrétní a blízké problémy nepřevzme odpovědnost nikdo.¹⁶³ V této souvislosti je možná vhodné si uvědomit, že jakkoliv má každý povinnost starat se o chudé, tak bída bude na světě vždycky (srov. J 12,8). Mimo to, jak bylo pojednán výše, usilovat o skutečný pokrok lidské společnosti neznamená vždy nutně zajistit materiální blahobyť.

Každý podnik, který se aktivně účastní hospodářské soutěže a vstupuje se svými produkty na trh, potřebuje svou činností vytvářet přiměřený zisk, aby obstál v konkurenci, mohl se rozvíjet a poskytoval svým pracovníkům obživu. Úsilí o zisk je tedy legitimní. Je však nutné se zamyslet nad tím, jaké místo má zaujímat zisk v hospodářském uvažování a co především dává ekonomické činnosti smysl.

Ekonomie učí poznávat mechanismy, které vedou k dosahování zisku a k vyšší produkci žádaného zboží. To vše nezávisle na morálních hodnotách, protože ekonomie bývá prezentována jako hodnotově neutrální. Řízení samotných podniků však bývá více či méně vědomě podřízeno kritériím utilitaristické etiky, kdy maximalizace zisku je chápána jako samotný cíl hospodářské činnosti, který dává smysl celé existenci podniku.¹⁶⁴ Dochází tak k záměně priorit, kdy se hospodářská činnost přestává orientovat na dobro člověka.

Druhý vatikánský koncil poukázal na to, že výrobní činnost se má zaměřovat na uspokojování potřeb člověka nejenom v materiální oblasti, ale také v jeho intelektuálních, duchovních i mravních požadavcích. Cílem hospodářské činnosti tak nemůže být jenom dosažení zisku, ale především služba člověku v celku jeho bytosti.¹⁶⁵ Úsilí o dosahování zisku má tedy v křesťanském pojetí až druhořadý význam.¹⁶⁶ Ekonomika musí zahrnovat úvahy nad smyslem celé hospodářské činnosti, v jejichž centru bude stát dobro člověka. Řídit výrobu a produkci jen na základě tržních ukazatelů v duchu utilitaristické etiky přináší problémy, které mají dalekosáhlé dopady.¹⁶⁷

„Zisk je užitečný, slouží-li jako prostředek vedoucí k cíli, jenž mu dává smysl, ať už jde o způsob, jakým bylo zisku dosaženo, tak co do jeho využití. Stane-li se zisk jediným cílem, je-li ho dosahováno

¹⁶³ Srov. tamtéž, s. 25.

¹⁶⁴ Srov. PESCHKE, Karl – Heinz. *Křesťanská etika*, s. 622.

¹⁶⁵ Srov. GS 64.

¹⁶⁶ Srov. PESCHKE, Karl – Heinz. *Křesťanská etika*, s. 622–623.

¹⁶⁷ Srov. SEKERÁK, Marián. Neoliberální ekonomická teorie a praxe a její recepce u sv. Jana Pavla II., Benedikta XVI. a Františka. In: *Studia theologica*, 2015, roč. 17, č. 1. Dostupné na: <<https://studiatheologica.eu/pdfs/sth/2015/01/06.pdf>>, [2021-01-29], s. 129.

nepatříčnými prostředky a bez zřetele k společnému dobru jako svému poslednímu cíli, hrozí nebezpečí, že bohatství zmizí a zrodí se chudoba.“¹⁶⁸

Není třeba se obávat, že pokud zisk ztratí své výsadní postavení v ekonomickém plánování, bude hospodářská činnost připravena o svůj směr a to ji přivede k zániku. Zisk totiž vůbec nemusí být jediným motivem, protože smysl může hospodářské činnosti dát i touha po dosahování dalších důležitých hodnot. Ekonomika je vždy založena na uspokojování potřeb člověka. Pokud je člověk vnímán jako ten, kterému jde jen o velké množství produkce za co nejmenší množství peněz, tak ve skutečnosti jeho potřeby nemohou být kompletně uspokojeny. V tomto smyslu je snaha maximalizovat zisk bez ohledu na další důležité skutečnosti „konceptuálním překroucením ekonomiky.“¹⁶⁹

Ekonomika jako každá sféra lidské činnosti „není eticky neutrální, ani není svou povahou nelidská a antisociální.“¹⁷⁰ Hospodářskou činností je, stejně jako každou ekonomickou aktivitu, účelně nahlížet jako jednání člověka, který se svou prací podílí na utváření lepšího světa pro celou lidskou společnost a přijímá za to odpovídající odměnu. V takovém uvažování může pak své místo nalézt i spravedlnost, odpovědnost za druhé, poctivost, ale také nezištná láska. Člověk, který v průběhu ekonomického výrobního procesu nakládá se zdroji, není nutně vázán jen pravidly fungování trhu a obchodu, i když jeho rozhodování pochopitelně podstatně ovlivňují. Proto má každá fáze hospodářské činnosti vždy také morální kontext a aktér výrobního procesu je ve své svobodě kompetentní ale i odpovědný rozhodnout se, které skutečnosti zohlední.¹⁷¹

V případě zemědělství má vedle produkce a tvorby zisku zaujmout své postavení také požadavek na ochranu přírodních zdrojů. Papež František se zmiňuje o ekonomické ekologii, která má nasměrovat ty, jež užívají přírodního bohatství, aby zahrnovali do svého uvažování také problematiku ochrany přírody. Je totiž zřejmé, že ekonomické uvažování samo o sobě poskytuje postupně stále méně prostoru výzvám jako je ochrana druhové diverzity nebo čistota povrchových vod. Proto musí zemědělci tyto skutečnosti stále znovu zařazovat do plánování i realizace svých hospodářských činností. Stavět vedle sebe ekonomické uvažování a odděleně od něj usilovat o ochranu přírody

¹⁶⁸ CíV 21.

¹⁶⁹ LS 195.

¹⁷⁰ CíV 36.

¹⁷¹ Srov. CíV 36–37.

nepřináší potřebný efekt. Obě tyto perspektivy musí v hospodářské činnosti jít ruku v ruce.¹⁷²

Jednotlivé projekty ochrany přírodních zdrojů jsou bezpochyby cenné a potřebné. Podstatu problému však neřeší. K tomu by bylo nezbytné zabránit tomu, aby ekonomické a ekologické cíle stály ve vzájemné opozici a tak se zdánlivě vylučovaly. Jen takové řešení, které uvede do souladu ekologické požadavky s cíli ekonomickými může přinést úspěch, aniž by způsobilo závažné důsledky v sociální oblasti.¹⁷³ Nejedná se zde o kompromis, o jakousi úlitbu obětovanou ekologickým požadavkům. Jde o radikálně jiný pohled na smysl a cíl hospodářské činnosti.¹⁷⁴

Sociální učení církve připomíná, že v ochraně životního prostředí se nelze spoléhat na mechanismy volného trhu. Proto musí být v ekonomických aktivitách lidí vždy stále znovu zohledňovány environmentální požadavky.¹⁷⁵ Podobně v případech, kdy se krátkodobý efekt střetává se zájmy dlouhodobými, jako je ochrana přírodních zdrojů pro příští generace, musí se v rámci etiky hospodářské činnosti vědomě dát přednost zájmům dlouhodobým.¹⁷⁶ Není možné samozřejmě tvrdit, že se veškeré environmentální i sociální problémy, spojené s hospodářskou činností, vyřeší jenom tím, že se každý aktér bude odpovědně rozhodovat s přihlédnutím ke všem známým skutečnostem. Možnosti lidí eliminovat negativní důsledky své činnosti jsou často omezené, podobně jako lidské poznání a schopnost předvídat. Vždy je však potřeba vyvíjet, vyhledávat a upřednostňovat takové výrobní postupy, které jsou ohleduplné k životu ve všech jeho formách a respektují důstojnost lidí současných i budoucích.¹⁷⁷ Pokud takové jednání snižuje krátkodobý zisk, tak je vhodné si připomenout, že „každá ekonomická aktivita, která využívá přírodní zdroje, musí dbát na ochranu životního prostředí a kalkulovat s náklady na ni.“¹⁷⁸

3.2.3. Ochrana životního prostředí jako zásadní úkol člověka

Tato kapitola přináší stěžejní téma celé práce, protože etická problematika zemědělství se vždy dotýká požadavku odpovědného přístupu k přírodě, kterou lze

¹⁷² Srov. LS 141.

¹⁷³ Srov. Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz – Evangelische Kirche in Deutschland (ed.). *Verantwortung wahrnehmen für die Schöpfung*. Hannover/Köln: EKD/DBK. Dostupné na: <<https://www.ekd.de/23006.htm>>, (14. 5. 1985), [2020-06-11], čl. 86.

¹⁷⁴ Srov. LS 194.

¹⁷⁵ Srov. KSNC 470.

¹⁷⁶ Srov. *Verantwortung wahrnehmen für die Schöpfung*, čl.38.

¹⁷⁷ Srov. KSNC 465.

¹⁷⁸ KSNC 470.

vnímat také (ale ne výlučně) jako potenciální zdroj obživy chudých v současnosti a všech generací v budoucnosti. Problematika je natolik závažná, že papež František neváhá užít termínu ekologická krize,¹⁷⁹ která je však natolik spojena se sociálními otázkami, že se ve skutečnosti lidstvo nachází v komplexní sociálně – environmentální krizi.¹⁸⁰ Tomu odpovídají také výzvy encykliky *Laudato si'*, které papež poprvé v historii sociálního učení církve adresuje všem lidem bez výjimky. Skutečnost ničení životního prostředí se totiž bytostně dotýká každého a na řešení této problematiky se také každý musí podílet.¹⁸¹

Následující text se bude zabývat otázkou hodnoty celého stvoření, která je důležitá pro pochopení toho, co je pravým důvodem pro ochranu životního prostředí. Poznání patřičného postavení člověka vzhledem ke stvořeným skutečnostem pomůže hledat odpovídající ekologickou kulturu, kdy každý bude spolu s uplatňováním svých práv ochoten přijmout svůj podíl na ochraně společného lidského domova.

Když se zamyslíme nad počátky současné ekologické krize, tak se můžeme zastavit u skutečnosti, že během naprosté většiny lidských dějin byl člověk vystaven silám přírody, vůči nimž byl takřka bezmocný. Fakt, že člověk nemůže s přírodou nijak soupeřit, zasahoval lidský rod existenciálně, protože se dotýkal otázek života a smrti.¹⁸² Možná právě tato skutečnost je pramenem současného komplikovaného vztahu člověka a přírody. Intelektuální a technický pokrok umožňují člověku do značné míry přírodu ovládat, avšak lidský postoj ke stvoření se mění jen málo. Člověk tak mnohdy nedokáže v přírodě rozeznat svůj domov nebo partnera, se kterým je mu určeno dosáhnout věčného cíle. Bezohledné využívání přírodních zdrojů jako by mělo svůj původ také ve strachu, že příroda je lidským konkurentem, který ho ohrožuje. Lidská touha ovládat a využívat přírodu tak dosáhla takové agresivní podoby, že se dostala do ohrožení samotná schopnost životního prostředí poskytovat tvorům podmínky vhodné k životu.¹⁸³

V ochraně přírody je naprosto zásadní takové pojetí, které uznává, že každá živá bytost má před Bohem vlastní hodnotu, která je nezávislá na užitečnosti pro člověka. Po takovém vnímání světa volá papež František ve své encyklice¹⁸⁴ a potvrzuje je také Katechismus katolické církve, když poukazuje na to, že každý tvor je „svým způsobem

¹⁷⁹ Srov. LS 101.

¹⁸⁰ Srov. LS 139.

¹⁸¹ Srov. ŠTICA, Petr. Péče o společný domov jako naléhavá etická výzva, s. 16.

¹⁸² Srov. VÁCHA, Marek O. Křesťanství a environmentální témata po *Gaudium et spes*, s. 353.

¹⁸³ Srov. KSNC 461.

¹⁸⁴ Srov. LS 69.

odleskem nekonečné Boží moudrosti a dobroty.¹⁸⁵ Tato důležitá skutečnost není v učení církve novinkou. K účtě k životu, který sám o sobě je hodnotou, není určen jen pro lidské užívání a zaslouží si péči a ochranu, vyzýval už dokument církve v Německu před více než třiceti lety.¹⁸⁶ Takovou hodnotu je možné přisoudit nejenom živým tvorům, ale veškerému stvoření, přijmeme-li je jako prostředek, jímž si Bůh přeje být člověkem poznáván.¹⁸⁷ Na tomto místě bude užitečné hlouběji se zamyslet nad důsledky, které takové pojetí přináší pro lidský přístup k přírodě.

Skutečná vlastní vnitřní hodnota každé živé bytosti i neživých věcí nespočívá v jejich využitelnosti pro dobro člověka. Sociální učení církve však striktně odmítá takový přístup, který člověka staví na stejnou úroveň s ostatními živými tvory. Biocentrismus a ekocentrismus, jež přehlíží jedinečnou hodnotu lidského tvora a význam důstojnosti každé lidské osoby tím, že v člověku vidí jen součást biosféry, v konečném důsledku znemožňují člověku odpovědně se ujmout úkolu, který je uprostřed světa vlastní jen jemu.¹⁸⁸ Spolu s antropocentrismem, kdy člověk vnímá jako podstatné jen své vlastní zájmy a vše ostatní jim podřizuje,¹⁸⁹ je třeba odmítnout také druhý extrém, kdy chápání člověka jen jako jedné živé bytosti z mnoha vede k dalším rozporům. Nelze totiž „od lidské bytosti žádat závazek vůči světu, pokud se zároveň neuznávají a nedoceňují jeho specifické schopnosti, jako jsou poznání, vůle, svoboda a odpovědnost.“¹⁹⁰

Když přisoudíme vlastní vnitřní hodnotu celému stvoření a zároveň uznáme člověka jako jedinečnou a svobodnou bytost, dojdeme k závěru, že lidé nemohou s přírodou nakládat zcela podle své libovůle, ale každý zásah do životního prostředí vyžaduje morální ospravedlnění.¹⁹¹ Zde je vhodné se zamyslet nad tím, komu má člověk skládat účty ze svého zacházení s přírodou. Poznání vlastní hodnoty všeho stvoření může vést k názoru, že příroda má také svá vlastní práva, která smí na člověku nárokovat. Zdá se však, že přírodu nelze považovat za rovnocenného partnera pro člověka, zejména proto, že sama není schopna respektovat jakákoli práva druhých, včetně práv lidských. Člověk je tak ve vztahu k přírodě omezen pouze vyšší autoritou, a to autoritou Stvořitele, který je nositelem práv jediného absolutního vlastníka. Bůh je ten, kdo určuje práva člověka

¹⁸⁵ KKC 339.

¹⁸⁶ Srov. *Verantwortung wahrnehmen für die Schöpfung*, čl. 34–35.

¹⁸⁷ Srov. VÁCHA, Marek O. Křesťanství a environmentální témata po Gaudium et spes, s. 372.

¹⁸⁸ Srov. KSNC 463.

¹⁸⁹ Srov. LS 122.

¹⁹⁰ LS 118.

¹⁹¹ Srov. PESCHKE, Karl – Heinz. *Křesťanská etika*, s. 650.

vůči přírodě i hranice těchto práv a člověk je povinen respektovat řád, který Stvořitel svému dílu vtiskl.¹⁹²

Uznání toho, že stvořené věci mají svou hodnotu a zároveň právo člověka s nimi nakládat má své meze a každý zásah vyžaduje ospravedlnění, je na jedné straně důležité pro uspořádání vztahu člověka k přírodě, na druhé straně však vede k poznání, že zájmy člověka se nezdá dostávat do konfliktů se zájmy mimolidských bytostí, a je třeba pečlivě hledat principy řešení těchto konfliktů.¹⁹³ Tomuto problému se člověk nemůže vyhnout. Lze se setkat s názorem,¹⁹⁴ že se člověk nemusí ospravedlňovat, když nevyužívá přírodní zdroje. S tím však nelze souhlasit, protože už jenom na základě principu všeobecného určení statků jsou lidé povinni získávat z přírody plody pro dobro celé společnosti.

V případě zemědělství je třeba přiznat vlastní hodnotu půdě, která tak získá postavení konfliktního partnera pro člověka. Lidé svým životem a činností nutně vstupují do zájmů ostatních živých bytostí, které mají spolu s člověkem půdu za zdroj života. Jakékoli nakládání s půdou tak musí brát ohled na životní potřeby dalších živých bytostí.¹⁹⁵ Jako příklad určitého způsobu důsledného promyšlení skutečnosti vlastní hodnoty všeho existujícího lze tak v případě zemědělské půdy uvést prioritní řád hospodaření na půdě.

„Šetrné hospodaření s půdou musí dodržovat jasný prioritní řád, a sice v tomto pořadí: Zachování základny života pro člověka a přírodu, pokrytí základních potřeb člověka, spravedlivé uspořádání konfliktu mezi civilizačními potřebami lidí a základními potřebami živočichů, spravedlnost mezi lidmi. ... Konflikty, které lze upravit mezi lidmi, např. otázky spravedlnosti, se nesmí řešit na úkor ostatních živých bytostí, alespoň ne prioritně.“¹⁹⁶

Aby mohl člověk uvést do souladu své potřeby s potřebami ostatních živých tvorů, nabízí sociální učení církve specifický pohled na činnost člověka ve světě. Je zřejmé, že země není bezvýhradně podřízena lidské vůli a člověk s ní nesmí nakládat svévolně. Stvořitel ji obdařil vlastní podobou a cílem. Lidské zásahy do přírody, pokud jsou ve shodě s Božím záměrem, však nepředstavují poškození či dokonce zneužití přírody, ale službu, kdy se lidé, povolání k tomu Bohem, podílejí na díle stvoření, aby se rozvíjelo

¹⁹² Srov. tamtéž, s. 650–651.

¹⁹³ Srov. RUH, Hans a kol. *Etika a půda*, s. 90.

¹⁹⁴ Srov. tamtéž, s. 58.

¹⁹⁵ Srov. tamtéž, s. 103–104.

¹⁹⁶ Tamtéž, s.109.

způsobem, který odpovídá jeho určení.¹⁹⁷ Z pohledu křesťanství tedy zřejmě není třeba spatřovat nutně v pozadí lidských zásahů do přírody konflikt zájmů člověka a jiných bytostí. Vše, co je v souladu se záměrem Stvořitele, který učinil svět domovem lidské společnosti, je také ve shodě s hodnotou a existenčním cílem mimolidských tvorů. V tomto smyslu se uznání hodnoty mimolidských bytostí uskuteční nejlépe tehdy, když bude člověk poctivě hledat a naplňovat vůli Stvořitele.

Provázanost lidské společnosti a životního prostředí zdůrazňuje papež František tím, že hovoří o jediné krizi, a to sociálně-environmentální. Přírodu v papežově pojetí nelze vnímat oddělené od života lidské společnosti. Člověk, třebaže je jedinečným tvorem, je stále součástí přírody.¹⁹⁸ To představuje důležitý motiv zájmu o řešení problému ochrany přírody. Propojení člověka s okolním světem je natolik těsné, že jakékoliv nevratné poškození živé či neživé složky přírody lze právem vnímat jako zmrzačení, které se stejnou měrou dotýká lidské společnosti. Komplexnost vztahu člověka a přírody však současně nedovoluje zasazovat se o ochranu životního prostředí, aniž by se zároveň bral ohled na druhé lidi a účinným způsobem se projevovala láska k člověku.¹⁹⁹ Každá živá bytost má ve světě své místo a je spojena s ostatními tvory.²⁰⁰ Dílčí problémy současné krize tedy nelze řešit na základě jednotlivých opatření, která neberou ohled na širší souvislosti postavení lidského tvora ve světě. Současný papež vybízí k takové ekologické kultuře, která se svým životním stylem stane alternativou k dnešní mentalitě, zaměřené na techniku. Jednotlivé problémy mají ve skutečnosti širší souvislosti a jejich úspěšné řešení závisí na komplexním přístupu.²⁰¹ Dosah celé problematiky vnímal už papež Jan Pavel II., který v roce 2001 ve svém projevu u příležitosti Světového dne míru hovořil o nezbytnosti ekologické konverze všech lidí.²⁰² Člověk, který využívá přírodní zdroje, bude muset přehodnotit své priority, protože „nestačí kompromisně smířovat péči o přírodu s finančním ziskem nebo zachování životního prostředí s pokrokem.“²⁰³ Aby byla ochrana přírody spojena se vzájemnou solidaritou lidí, tak musí být založena na novém systému hodnot, který už

¹⁹⁷ Srov. KSNC 460.

¹⁹⁸ Srov. LS 139.

¹⁹⁹ Srov. LS 89–91.

²⁰⁰ Srov. KSNC 466.

²⁰¹ Srov. LS 11.

²⁰² Srov. VÁCHA, Marek O. Křesťanství a environmentální témata po Gaudium et spes, s. 367.

²⁰³ LS 194.

nebude výhradně zaměřen na materiální růst, ale dá patřičný prostor hodnotám, otevřeným transcendentnímu charakteru člověka.²⁰⁴

Důležitým tématem v ochraně životního prostředí je otázka, kdo za ni nese odpovědnost. Papež František se k tomu vyjádřil v jedné ze svých homilií v roce 2013. Základem jeho přístupu je myšlenka, že respektovat každý život, celé životní prostředí a chránit stvořený svět je povoláním každého člověka. Nejen že se tedy netýká jen specializovaných společenských skupin, není však nutně vyhrazeno pouze křesťanům. Toto povolání má totiž bytostně lidský rozměr a vztahuje se tak na každého člověka.²⁰⁵ Nikdo se nemůže odvolávat na to, že chránit přírodu je úkolem legislativy případně to musí být ponecháno mechanismům volného trhu. Přírodní ekosystémy a koloběh života na zemi jsou totiž podstatně jiného řádu než pravidla, jimiž se řídí ekonomické plánování a výrobní činnost člověka.²⁰⁶ Moc zákonů se zase jeví jako málo účinná v situaci, kdy v lidské společnosti chybí ochota naslouchat objektivním pravdám a všeobecným principům, protože v tom případě lidé nedokáží pochopit smysl legislativy, která jim ukládá povinnost ohleduplnosti vůči přírodě.²⁰⁷ Zákony a mezinárodní dohody jsou bezpochyby velice důležité. „Vedle těchto právních norem musí růst silný smysl pro odpovědnost a také účinná změna smýšlení a životního stylu.“²⁰⁸

Přijmout odpovědnost za ochranu přírody neznamena jen uvědomovat si možná rizika lidského chování případně určit viníka. Je nutné provést zásadní změnu hospodářského řádu, která povede k tomu, že každý, kdo způsobí poškození životního prostředí, bude povinen postarat se o nápravu.²⁰⁹ Pokud chápeme přírodu jako skutečnost, která má svou hodnotu a je určena pro dobro všech, tak její ochrana nemůže spočívat jen v symbolických preventivních opatřeních či v trestech, které neřeší následky poškození. Lidé musí ručit za důsledky svého jednání tak, aby tíhu jejich vin nemusela nést budoucí pokolení.²¹⁰

V souvislosti s odpovědností za využívání či poškozování přírodních zdrojů je třeba se zabývat také transparentností nákladů, které vznikají v environmentální oblasti.

²⁰⁴ Srov. Sekretariát České biskupské konference. *Pokoj a dobro. List k sociálním otázkám v České republice k veřejné diskusi*. Praha: Sekretariát ČBK, 2000, čl. 49.

²⁰⁵ Srov. VÁCHA, Marek O. Křesťanství a environmentální témata po Gaudium et spes, s. 367.

²⁰⁶ Srov. LS 190.

²⁰⁷ Srov. LS 123.

²⁰⁸ KSNC 468.

²⁰⁹ Srov. *Verantwortung wahrnehmen für die Schöpfung*, čl. 83.

²¹⁰ Srov. *Verantwortung wahrnehmen für die Schöpfung*, čl. 66.

„Za etické lze považovat pouze takové jednání, při němž se vynakládá veškeré úsilí na transparentní ocenění ekonomických a sociálních nákladů, spojených s užíváním společných přírodních zdrojů a břemena těchto nákladů, aby je plně nesli ti, kdo tyto zdroje zneužívají, a nikoli ostatní národy nebo budoucí generace.“²¹¹

Zásada, podle které hradí náklady na odstranění škod na životním prostředí ten, kdo je způsobil, je výzvou především pro zákonodárce ale také pro všechny, kteří mohou mít vliv na odhalení viníka a vymáhání jeho odpovědnosti.²¹² Nemusí se však vždy jednat jen o protizákonné poškození životního prostředí. Je třeba vnímat negativní účinky na environmentální či sociální oblast u každého výrobního procesu a zahrnout je do výsledné ceny produktu. Povede to k tomu, že náklady, spojené s poškozením přírody, budou zjevné a ponese je ti, kteří se výrobního procesu účastní.²¹³ Lze namítat, že spotřebitelé nejsou přímými znečišťovateli. Nicméně svými spotřebitelskými návyky, často podněcovanými ze strany dodavatelů a výrobců, se podílejí na zatěžování životního prostředí a je proto spravedlivé, aby přijali svůj díl odpovědnosti. Sociální a environmentální náklady jsou skutečnými náklady, které musí občané nést, a přitom jsou v podnikové sféře často neviditelné. Je třeba, aby se projevíly a v ekonomické kalkulaci ukázaly pravou povahu hospodářské činnosti podniků.²¹⁴

V přístupu k užívání přírodních zdrojů zmiňuje Německá biskupská konference spolu s Radou evangelických církví tři pravidla: Zasáhnout do přírody tak, že lidé v současnosti nebo budoucí generace utrpí předvídatelné škody, je morálně přijatelné pouze tehdy, je-li tento zásah jediným možným způsobem, jak odvrátit škody ještě větší. Využívat přírodní zdroje pro uspokojování lidských potřeb je možné jen tehdy, když výhody pro přírodu i společnost budou větší než negativní dopady, a nebude ohrožena perspektiva trvalé existence lidstva. A konečně musí být ochrana životního prostředí založena na razantních opatřeních, která se mohou zastavit jen před vážnými škodami, jež by mohly způsobit lidem.²¹⁵ Je tedy zřejmé, že s poškozováním životního prostředí se nelze smířit jako s nutným zlem, jakýmsi nezbytným vedlejším účinkem

²¹¹ LS 195.

²¹² Srov. HABER, Wolfgang et al. *Ohne Boden kein Leben. Zehn Gebote des Bodenschutzes*. Freising, Verein für Nachhaltigkeit, 2018. Dostupné na: <https://nachhaltigkeit-ev.de/images/artikel/VfN_Boden_Langfassung_12.07.2018.pdf>, [2021-02-03], s. 5.

²¹³ Srov. Sekretariat der deutschen Bischofskonferenz (ed.). *Der bedrohte Boden. Ein Expertentext aus sozialer Perspektive zum Schutz des Bodens*. Bonn: Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz, 2016. Dostupné na: <https://www.dbk-shop.de/media/files_public/2478aefab803bdb6267d272e72b429ab/DBK_1244.pdf>, [2021-02-15], s. 49.

²¹⁴ Srov. *Pokoj a dobro*, čl. 47.

²¹⁵ Srov. *Verantwortung wahrnehmen für die Schöpfung*, čl. 39.

hospodářské činnosti. Člověk nemá žádné právo ničit přírodu, pokud k tomu není nucen opravdu vážnými důvody. V tomto světle je třeba nahlížet také zásahy v zemědělství, které mají často dalekosáhlé důsledky pro biosféru, ale člověku přinesou jen malý a pochybný užitek.

3.2.4. Etika spotřeby a solidarita s chudými

V rámci úvah nad etikou zemědělství se nelze vyhnout otázce hladu a chudoby ve světě, protože obor zemědělství má zásadní úlohu v potravinovém zabezpečení obyvatel planety. Nerespektování práva všech lidí na potraviny nejenom že odporuje lidské důstojnosti, ale také působí stav, kdy chudí lidé nemohou svobodně realizovat své životní cíle a tak se sami podílet na dobru celé lidské společnosti.²¹⁶ Tato problematika se úzce dotýká jádra křesťanského učení, protože církve se „tradičně a vždy stavěla na stranu chudých, nemocných a opuštěných, těch, kteří jsou nějak diskvalifikováni, kteří se z různých důvodů ocitli na periferii světa, na okraji civilizace nebo na okraji zájmu.“²¹⁷

Druhý vatikánský koncil učí, že zajištění prostředků obživy lidí musí každý ve svém jednání zohledňovat tak, jako by se jednalo o jeho vlastní prostředky.²¹⁸ Křesťané mají povinnost usilovat o takové jednání, které je tím více ve shodě se zájmy chudých, čím více je jejich chudoba vylučuje z lidské společnosti.²¹⁹ V tomto smyslu bude v této kapitole pojednáno také o problematice mezigenerační spravedlnosti, protože příští generace lidí je možné vnímat jako skupiny těch, kteří se dosud nemohou zasazovat o svá práva a jsou odkázáni na ohleduplnost současných obyvatel planety.

Na tomto místě je třeba znovu připomenout provázanost problematiky ochrany přírody s respektem k potřebám chudých, protože „opravdový ekologický přístup je stále více přístupem sociálním, který musí v diskusích o životním prostředí brát v úvahu spravedlnost, aby se dopřálo sluchu jak křiku země, tak i křiku chudých.“²²⁰

Podobně, jako se mnozí spoléhají na techniku při řešení problémů týkajících se životního prostředí, tak se lze setkat s názorem, že problém hladu ve světě se vyřeší prostřednictvím mechanismů volného trhu. Taková teorie nemůže při bližším promyšlení obstát, přesto se podle ní často jedná, když se ekonomická a výrobní činnost zaměřuje výhradně na růst zisku a opomíjí další faktory, které slouží spravedlivějšímu

²¹⁶ Srov. *The Ethics of Sustainable Agricultural Intensification*, s. 13.

²¹⁷ VÁCHA, Marek O. Křesťanství a environmentální témata po Gaudium et spes, s. 368.

²¹⁸ Srov. GS 27.

²¹⁹ Srov. *Unser tägliches Brot gib uns heute*, s. 69.

²²⁰ LS 49.

přerozdělování bohatství.²²¹ Vždy se totiž najdou skupiny lidí, kteří budou vyloučeni z účasti na profitu, vytvářeného trhem, a jejich utrpení se bude dále přehlížet, pokud se bude slepě věřit tomu, že bohatství jednotlivců vede k blahobytu celé společnosti.²²² Rozvoj trhu nemůže automaticky zajistit integrální rozvoj všech lidí, podobně jako od něho nelze očekávat řešení absence takové instituce, která by dokázala zaručit přístup všech k jídlu a vodě, a to i v nouzových situacích. Spíše než materiální nedostatek je příčinou světového hladu deficit v oblasti společenských zdrojů.²²³

„Z čistě matematického hlediska by dostupné potraviny na světě mohly pokrýt dostatečný příjem kalorií všech obyvatel Země: 2700 kilokalorií na hlavu a den se v současné době vyrábí pro každého z více než sedmi miliard lidí na Zemi. Když lidé ve skutečnosti hladoví, je to kvůli nerovnému přístupu ke stávajícím potravinám, plýtvání, ztrátám a používání potravin pro jiné účely než k lidské spotřebě. ... FAO předpokládá, že i při současném stavu techniky by globální zemědělství mohlo dostatečně nasytit 12 miliard lidí, pokud by byly plodiny využívány co neúčinněji jako potraviny.“²²⁴

Nelze samozřejmě popírat, že existují oblasti, které trpí nedostatkem v důsledku zaostalého zemědělství. V celosvětovém měřítku se však nelze spoléhat na to, že když bude trh zásoben vždy dostatkem potravin, skončí problém světového hladu. Místní podmínky je třeba brát v úvahu, ale celkově lze říct, že vedle produkce hraje podstatnou úlohu také spravedlivé rozdělení zdrojů.

S úlohou světového potravinového trhu na omezování lidské bídy souvisí skutečnost, že nadměrné množství potravin na trzích rozvinutých zemí vede ke snižování jejich cen.²²⁵ Trh s potravinami se řídí stejnými pravidly jako ostatní trhy, takže se mu nevyhýbají ani cenové spekulace a snaha maximalizovat zisky například otevíráním dalších odbytových oblastí.²²⁶ Tento stav je často ještě zhoršen těmi politickými opatřeními, která poskytují dotace dumpingovým cenám zemědělských produktů, takže laciné potraviny z rozvinutých zemí zaplavují trh zemí rozvojových. Ty tak ztrácí příležitost rozvíjet svůj vlastní zemědělský a potravinářský sektor a stávají se závislými

²²¹ Srov. LS 109.

²²² Srov. SEKERÁK, Marián. Neoliberální ekonomická teorie a praxe a její recepce u sv. Jana Pavla II., Benedikta XVI. a Františka, s. 130.

²²³ Srov. CiV 27.

²²⁴ *Unser tägliches Brot gib uns heute*, s. 22.

²²⁵ Srov. Kirchenamt der Evangelischen Kirche in Deutschland – Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz (ed.). *Neuorientierung für eine nachhaltige Landwirtschaft. Ein Diskussionsbeitrag zur Lage der Landwirtschaft*. Hannover/ Bonn: EKD/DBK, 2003. Dostupné na: <https://www.dbk-shop.de/media/files_public/6ffa4abe0bdda53d62c8ac23a9d01799/DBK_618.pdf>, [2021-02-15], s. 9.

²²⁶ Srov. *Unser tägliches Brot gib uns heute*, s. 78.

na zahraniční produkci.²²⁷ Správně nasměrovat zemědělství tak, aby bylo schopné lépe a spravedlivěji plnit funkci producenta potravin, nutně předpokládá, aby se spotřebitelé nerozhodovali jen na základě ceny, ale také brali v úvahu kvalitu, původ a dostupnost potravin v místě.²²⁸ Toho však nelze dosáhnout, pokud cesta produktu od výrobce ke spotřebiteli není dostatečně transparentní.²²⁹ Spotřebitel tak není vždy jen v pozici toho, koho je třeba chránit. Pokud svým myšlením a spotřebitelským jednáním zohlední ekologickou udržitelnost a spravedlnost ve výrobě a distribuci potravin, může napomoci tomu, aby tržní mechanismy přerozdělovaly zdroje spravedlivěji.²³⁰

Dalším zásadním tématem v oblasti spravedlnosti a solidarity s chudými je konzumismus.

„Víme, že jednání těch, kteří stále více konzumují a ničí, je neúnosné, zatímco jiní nemohou žít v souladu s vlastní lidskou důstojností. Proto nastal čas přijmout jistý úbytek v některých částech světa, čímž se zajistí zdroje, aby bylo možné zdravě růst v jiných částech.“²³¹

Skutečnost konzumismu musí zemědělci ve svých etických úvahách reflektovat. Motivem lidského jednání totiž nemůže být touha uspokojit jakékoliv potřeby druhého člověka.²³² Člověk je povolán k takové péči o druhého, která mu poskytne to, co potřebuje ke skutečnému štěstí a rozvoji.²³³ Pokud se přibližně třetina potravin, které mohly nasycit chudé, na světě vyplývá,²³⁴ a je zřejmé, že „konzumně zaměřený model blahobytu průmyslových zemí ... nelze zobecňovat ani generalizovat, a není ani spravedlivý,²³⁵ pak je třeba se zamyslet na tím, jestli by se před dalším posilováním produkce nemělo upřednostnit řešení jiných problémů, které v zemědělství jsou. Přitom alternativa konzumistickému chování spotřebitelů nespočívá nutně v odříkání. Jde především o přesunutí důrazů od zaměřenosti na spotřebu směrem k „mnohotvárným možnostem, které nám život nabízí.“²³⁶ Motivem nahrazení spotřeby obětavostí

²²⁷ Srov. Kirchenamt der Evangelischen Kirche in Deutschland (ed.). *Leitlinien für eine multifunktionale und nachhaltige Landwirtschaft. Zur Reform der Gemeinsamen Agrarpolitik (GAP) der Europäischen Union*. Hannover: EKD, 2011. Dostupné na: <https://www.ekd.de/ekd_de/ds_doc/ekd_texte_114.pdf>, [2021-02-03], s. 13.

²²⁸ Srov. *Neuorientierung für eine nachhaltige Landwirtschaft*, s. 45–46.

²²⁹ Srov. *Der bedrohte Boden*, s. 26.

²³⁰ Srov. *Neuorientierung für eine nachhaltige Landwirtschaft*, s. 47.

²³¹ LS 193.

²³² Srov. PESCHKE, Karl – Heinz. *Křesťanská etika*, s. 188.

²³³ Srov. tamtéž, s. 206.

²³⁴ Srov. LS 50.

²³⁵ GABRIELOVÁ, Ingeborg. Ekologie jako otázka „nového člověka“, s. 67.

²³⁶ LS 223.

a štědrostí nemusí být existující nedostatek ale touha člověka sdílet se s druhými o své vlastní bohatství.²³⁷

Do tématu odpovědnosti vůči bezbranným a chudým spadá také otázka mezigenerační solidarity. Její podstata spočívá v tom, že současné jednání, v případě zemědělství především nakládání s půdou, musí být podřízeno ohledu vůči lidem, kteří budou v tomto světě žít v budoucnu. Každý člověk v celých lidských dějinách je totiž členem velké lidské rodiny, která má svůj domov na Zemi. Naše planeta musí být vnímána jako zdroj obživy nejen pro současníky, ale i pro všechny, kteří na ni ještě budou v budoucnu žít. Proto je povinností každého nakládat se životním prostředím tak, aby bylo předáno příštím generacím v takovém stavu, který jim umožní důstojný život.²³⁸

Papež František v této souvislosti zmiňuje povinnost těch, kdo nakládají s přírodními zdroji, zacházet s nimi tak, aby z toho mělo prospěch celé lidstvo. Porušení této povinnosti má zcela zásadní důsledky, protože se dotýká samotné existence lidí.²³⁹ Nemorálnost takového nakládání s přírodními zdroji, které dává přednost současným cílům před zájmy příštích generací, vychází z principu sociálního učení církve, podle kterého nesmí být lidská osoba „v žádném případě pojímána jako pouhý prostředek za účelem dosažení cílů, které by byly cizí jejímu vlastnímu rozvoji.“²⁴⁰ Požadavek mezigenerační spravedlnosti neznámá pouze zachovat produkční schopnost přírody pro budoucnost. Jde také o to, aby současná společnost nekompromisně přijala odpovědnost za všechny problémy, které její hospodářská činnost způsobuje životnímu prostředí. Nesmí se tedy oddalovat řešení současných výzev nebo volit takové jednání, které tíhu současných rizik přesune do budoucna. Povinností dnešního člověka je zohledňovat ve svém rozhodování dobré i špatné důsledky svého jednání v budoucnu a současné problémy skutečně vyřešit, a to ve prospěch všech.²⁴¹

3.2.5. Trvalá udržitelnost zemědělství

Při hledání etického zakotvení zemědělství je třeba brát ohled na příčnou produkci potravin a surovin pro potřeby lidí. Produkci však nesmí být dána absolutní priorita.

²³⁷ Srov. LS 8.

²³⁸ Srov. CíV 50.

²³⁹ Srov. LS 95.

²⁴⁰ KSNC 133.

²⁴¹ Srov. RUH, Hans a kol. *Etika a půda*, s. 80.

Etika v zemědělství musí tento obor vést takovým způsobem, aby byla reálná vize trvalého života lidí na Zemi a zároveň byly zachovány ekologické cykly přírody.²⁴²

Pro oblast zemědělství jsou inspirativní ta vyjádření dokumentů sociálního učení církve, která se zabývají trvale udržitelným rozvojem. Tento pojem byl v oficiálních dokumentech světových organizací definován v průběhu osmdesátých let 20. století jako „zajištění potřeb současných generací, aniž by bylo ohroženo zajištění potřeb generací příštích.“²⁴³ Téma trvale udržitelného rozvoje se objevilo v celosvětových diskuzích v souvislosti se studii druhé poloviny 20. století, které poukazyvaly na neudržitelnost tehdejšího hospodářského růstu, nemožnost globálně aplikovat úroveň blahobytu vyspělých zemí a potřebu realizovat takový životní styl, který bude umírněnější a šetrnější k přírodním zdrojům.²⁴⁴

Sociální učení církve od Druhého vatikánského koncilu vnímalo pokrok a rozvoj nejprve jako nutný a potřebný projev upevňování lidské vlády nad přírodou, která má sloužit člověku.²⁴⁵ Ještě Jan XXIII. ve své encyklice vyjadřoval značnou důvěru v pokrok vědy a techniky, lidské schopnosti a v kapacitu přírodních zdrojů.²⁴⁶ Jan Pavel II., kromě toho, že rozvíjel pojem integrálního rozvoje, tak už poukazyval na omezenost dostupných zdrojů, nutnost respektu k přírodním cyklům a zvrácenost konzumismu, který vede k devastaci Země.²⁴⁷ Benedikt XVI. pak ve své encyklice *Caritas in veritate* uvádí, že trvale udržitelný je takový ekonomický rozvoj, který produkuje reálný růst a přináší prospěch pro všechny.²⁴⁸ Ve své reflexi ekologické problematiky poslední doby přijalo sociální učení církve koncept trvale udržitelného rozvoje v jeho významu pro mezigenerační spravedlnost a ochranu přírody s tím, že zdůraznilo své pojetí rozvoje v integrálním slova smyslu v souvislosti s důstojností člověka.²⁴⁹

Agenda 21, kterou přijal Světový summit o životním prostředí v roce 1992, vnímá vedle překonání světové chudoby jako hlavní výzvu lidstva také zachování přírodních zdrojů. V souvislosti s tím, že požadavek hospodářského růstu se stále více dostává do

²⁴² Srov. ZIMDAHL, Robert L. *Agriculture's Ethical Horizon*, s. 196.

²⁴³ KNĚZ, Miroslav – MÍČKA, Roman. Princip trvale udržitelného rozvoje v sociálním učení církve. In: *Caritas et veritas*. České Budějovice: Teologická fakulta Jihočeské univerzity, 2014, roč. 4., č. 2. Dostupné na: <<http://www.caritasetveritas.cz/index.php?action=openfile&pkey=143>>, [2021-01-29], s. 143.

²⁴⁴ Srov. tamtéž, s. 143–144.

²⁴⁵ Srov. tamtéž, s. 144.

²⁴⁶ Srov. tamtéž, s. 145.

²⁴⁷ Srov. tamtéž, s. 146.

²⁴⁸ Srov. tamtéž, s. 147.

²⁴⁹ Srov. tamtéž, s. 151.

příkrého rozporu s kapacitou životního prostředí, se téma udržitelnosti stává otázkou spravedlnosti.²⁵⁰

„Zásada udržitelnosti, jejímž cílem je zachovat udržitelné životní podmínky pro současné i budoucí generace, vyžaduje zásadní přeorientování hospodářských opatření. Už nejde o nalezení rovnováhy mezi hospodářskými, sociálními a environmentálními zájmy – spíše se už dávno jasně ukazuje, že hospodářská opatření musí respektovat hranice, konkrétně ekologické a sociální (lidská práva), které nelze překročit.“²⁵¹

Pro hledání udržitelného zemědělského systému je třeba mít na paměti, že zemědělství a potravinářství má oproti jiným odvětvím specifické charakteristiky. Každý lidský vývoj předpokládá přístup lidí ke kvalitním potravinám, a proto se politická opatření nesmějí spoléhat jenom na mechanismy trhu, ale musí zohledňovat i takové faktory, jako je veřejný zájem, zachování přírodních zdrojů a ochrana veřejných statků. Ve stejném duchu se vyjadřuje také zpráva Světové rady pro zemědělství „Zemědělství na křižovatce,“ když uvádí, že zemědělství neslouží jen produkci obchodovatelných výrobků, ale také ve prospěch celé společnosti pečuje o životní prostředí a chrání krajinu. Z těchto skutečností vyplývá potřeba posunu pojetí zemědělství, které se přeorientuje od zaměření se na konkurenceschopnost v tržním prostředí k multifunkčnosti a udržitelnosti. Lidská společnost by pak měla uznat a odměňovat všechny tyto služby, které jí zemědělství poskytne.²⁵²

Udržitelnost v zemědělství není založena jen na určitém společenském principu. Spíše se jedná o přístup k životu, který zohledňuje životní cykly a regenerační schopnosti přírody. Když člověk respektuje ostatní živé tvory a celý ekosystém, vnímá své místo uprostřed stvoření a uznává hranice, kterým musí podrobit své nakládání s přírodou, tak se může přibližovat záměru Stvořitele. Udržitelné zemědělství tak překonává ekonomicky založený pohled, který je zaměřen na co největší produkci co nejlevnějších potravin.²⁵³

Základem udržitelnosti je rozmanitost, která má na všech úrovních zajistit odolnost celého systému zemědělského hospodaření. Rozšíření spektra pěstovaných plodin,

²⁵⁰ Srov. *Unser tägliches Brot gib uns heute*, s. 84–85.

²⁵¹ Tamtéž, s. 85.

²⁵² Srov. *Leitlinien für eine multifunktionale und nachhaltige Landwirtschaft*, s. 9–10.

²⁵³ Srov. LINTNER, Martin M. Werte in der Landwirtschaft. Grundaspekte eines bäuerlichen Berufsethos. In: MÜLLER, Sigrid – HÖLLINGER, Stephanie – BALDT, Bettina (ed.). *Werte im Beruf. Ethik und Praxis im Gespräch*. Münster: Aschendorff Verlag, 2020. Dostupné na: <<https://www.aschendorff-buchverlag.de/res/user/vam/media/978-3-402-11953-2.pdf>>, [2020-12-04], s. 89–90.

odstoupení od takové ochrany rostlin, která je založena výhradně na jedné metodě, využívání různých opatření pro výživu rostlin, to jsou příklady postupů, které mohou zvýšit stabilitu a trvalost celého zemědělského systému.²⁵⁴ Prostor je třeba nabídnout všem možným zemědělským metodám, které jsou šetrné k životnímu prostředí. To vyžaduje potřebu podporovat malé místní hospodářské jednotky, které budou schopny omezit na minimum nákladné zdroje, zakoupené zvenčí, a vytvoří svou vzájemnou koexistenci různorodé spektrum zemědělských podniků.²⁵⁵

Zemědělství, které bude celosvětově udržitelné, předpokládá realizaci některých požadavků. Vedle politických opatření na národní i mezinárodní úrovni jde o směřování k potravinové soběstačnosti rozvojových zemí, ochranu přírodních zdrojů, poskytnutí takových podmínek zemědělským podnikům, které budou odměňovat služby ve prospěch společnosti a krajiny, důraz na rozvoj venkovských oblastí a podporu odpovídajícího spotřebitelského chování.²⁵⁶

3.2.6. Hledání odpovídajícího postavení zemědělců ve společnosti

Politická proměna, která proběhla v České republice na sklonku 20. století, přinesla hluboké společenské a hospodářské změny, které se promítly i do oblasti zemědělství. V důsledku globalizace, rozvoje technologie a stále více reflektovaného poškozování životního prostředí je zemědělství postaveno před mnoho nových výzev, které vyžadují otevřenost, odvalu a kreativitu. To vše je třeba nahlížet v kontextu vnitřních problémů, které se týkají lidského potenciálu tohoto oboru. Cílem této kapitoly bude zamyslet se nad postavením, které zemědělci zaujímají v rámci lidské společnosti a které je do značné míry determinuje při plnění jejich poslání.

Zemědělská práce, stejně jako každá jiná, je naplněním lidského povolání podmaňovat zemi. Obděláváním půdy, jehož prostřednictvím získávají lidé zdroje své obživy, se zemědělství stává „hlavní oblastí hospodářského života a ve spojení s lidskou prací je naprosto nezbytnou složkou výroby.“²⁵⁷ Kromě toho, že zemědělství zásobuje lidskou společnost potravinami a surovinami pro průmyslovou výrobu, získává toto odvětví na své hodnotě i tím, že je zemědělská práce úzce spojena s přírodou a lidé,

²⁵⁴ Srov. *Unser tägliches Brot gib uns heute*, s. 38.

²⁵⁵ Srov. tamtéž, s. 104.

²⁵⁶ Srov. *Leitlinien für eine multifunktionale und nachhaltige Landwirtschaft*, s. 20.

²⁵⁷ LE 5.

kteří v ní pracují, mají kontakt s řádem, který do ní vložil Stvořitel. Zemědělci tak mají dobré důvody k tomu, aby svou práci považovali za čestnou.²⁵⁸

Spojení zemědělství především s vyčerpávající tělesnou námahou a s nedostatečným oceněním ze strany většinové společnosti v povědomí lidí vede u zemědělců k pocitu společenské méněcennosti. To je jeden z důvodů, který působí úbytek pracovníků v tomto oboru.²⁵⁹ Tento trend byl v evropských podmínkách v nedávné minulosti ještě znásoben v souvislosti s nadprodukcí, která vede k dojmu, že potravin je všude dost, a s negativními dopady zemědělství na přírodu, které se začaly zřetelně projevovat. Dotační politika pak postavila zemědělce do pozice jakýchsi příživníků společnosti, kteří jsou živi z veřejných prostředků. Naproti tomu nelze přehlížet, že se v současnosti objevuje generace zemědělců, kteří sami sebe i své povolání vnímají s novým sebevědomím. Třebaže jich není mnoho, tak jsou z hlediska technologie, ekonomiky i ekologie značně kompetentní.²⁶⁰ Možná právě na tuto skupinu zemědělců by se měla zaměřit pozornost všech, kterým leží na srdci nutné změny v zemědělském sektoru.

V souvislosti s problematikou lidských pracovních sil se papež František zamýšlí nad sociálním kapitálem pracovníků. Lidé totiž nepřinášejí svému oboru jen určitý pracovní výkon, ale také vše, co souvisí s lidským společenstvím, tedy především vzájemnou důvěru, ve které mohou být jeden druhému oporou. V kontextu velkého technologického rozvoje by se mohlo zdát adekvátní nahradit úbytek pracovníků v zemědělství technickými prostředky, které zefektivňují lidskou práci a přinášejí úsporu pracovních nákladů. Jenže odpovědný a uvědomělý pracovník je v zemědělství stejně jako v jiných oborech nenahraditelný. Zájem o uspořené pracovní náklady musí ustoupit zájmu získat pro obor zemědělství dostatek potenciálu, který mohou přinést jen lidé.²⁶¹

„Ekonomové vědí, kolik stojí laciné jídlo, ale je mnohem obtížnější stanovit cenu kvalitativních věcí: život zemědělských rodin, který je zničen, když ztratí farmu, ztráta komunit, ztráta dědictví. Nechápeme tyto ceny, protože počítáme jen v tom, co je možné kvantifikovat. Nepočítáme cenu základních kvalitativních věcí.“²⁶²

Není důvod k přesvědčení, že úspora nákladů, ke které dojde snížením počtu pracovníků a zvyšováním rozsahu výroby, je jediný způsob, jak zajistit efektivitu

²⁵⁸ Srov. MM 144.

²⁵⁹ Srov. LE 21.

²⁶⁰ Srov. LINTNER, Martin M. *Werte in der Landwirtschaft*, s. 78.

²⁶¹ Srov. LS 128.

²⁶² ZIMDAHL, Robert L. *Agriculture's Ethical Horizon*, s. 190.

v zemědělství. Dodnes sytí většinu světové společnosti rozmanité malovýrobní potravinové systémy, které dokážou hospodařit s větším ohledem na životní prostředí než velkovýrobní zemědělství. Podpora diverzifikované výroby a drobných rolníků je výzvou zejména pro odpovědné představitele států.²⁶³

S ohledem na specifické skutečnosti, které je třeba brát v oboru zemědělství v úvahu, může být potřebné zavádět při produkci a prodeji taková opatření, která zemědělcům pomohou dosáhnout spravedlivého příjmu, aby nebyli odsouváni na okraj společnosti.²⁶⁴ Na nerovnosti mezi odvětvími průmyslu, zemědělství a služeb upozorňoval už papež Jan XXIII. a vyzýval k jejich nápravě.²⁶⁵ Nicméně podle principu subsidiarity má jednotlivec či skupina jednat samostatně a odpovědně na své vlastní úrovni a pomoc z vyšších úrovní může očekávat teprve v situacích, které jsou nad jeho síly. Solidarita ukládá morální povinnost poskytnout pomoc těm, kteří ji skutečně potřebují²⁶⁶ a zemědělci by se jí neměli dovolávat, pokud nevyčerpají veškeré své možnosti pro zajištění svého důstojného života.

Zde se otevírá téma dotací. Na úvod je třeba poznamenat, že z nízkých cen zemědělských produktů profitují především spotřebitelé a potravinářský průmysl. Zemědělci v evropských zemích dostávají dotace, aby si mohli zachovat svou životní úroveň. To však působí nerovnováhu na světovém trhu, protože nízké ceny potravin ničí producenty chudších zemí, které se zároveň stávají závislými na dovozu potravin.²⁶⁷ Výzvy, kterým celosvětové zemědělství čelí zejména v souvislosti s udržitelností své produkční schopnosti, jsou možná příležitostí, aby byla na mezinárodní a národní úrovni přehodnocena stávající dotační politika. Účelem dotací nemá být diktovat zemědělcům co a za jakou cenu mají produkovat. Jde spíše o to znovu promyslet význam zemědělství v kontextu života celé lidské společnosti a umožnit mu zaujmout to postavení, které mu náleží.²⁶⁸

Neznamená to, že by se měla zrušit veškerá zemědělská podpora. Zemědělci mají právo na odměnu, když se ve veřejném zájmu starají o ochranu krajiny a přírodních zdrojů.²⁶⁹ Předpokladem poskytování veřejných financí zemědělskému sektoru má být přijetí modelu multifunkčního zemědělství, které v souladu se svým posláním poskytuje

²⁶³ Srov. LS 129.

²⁶⁴ Srov. GS 66.

²⁶⁵ Srov. MM 79.

²⁶⁶ Srov. *Pokoj a dobro*, čl. 33.

²⁶⁷ Srov. *Neuorientierung für eine nachhaltige Landwirtschaft*, s. 19.

²⁶⁸ Srov. KSNC 299.

²⁶⁹ Srov. *Neuorientierung für eine nachhaltige Landwirtschaft*, s. 31.

společnosti důležité služby, jež se však nedají finančně ohodnotit a zobchodovat prostřednictvím trhů.²⁷⁰ To vše s ohledem na situaci chudších zemí, kterým má být umožněn vstup na trh s potravinami. Zároveň se nesmí stát, aby se zájem rozvinutých zemí soustředil na zajištění svých vlastních potřeb a přehlížel chudobu, zničené životní prostředí a zdravotní rizika ze závadných potravin u zemí méně rozvinutých.²⁷¹

3.2.7. Člověk jako morální aktér uprostřed stvoření

V úvahách nad skutečnostmi, které mohou pomoci v hledání etického základu v oboru zemědělství, se nelze nezabývat samotným člověkem. Je totiž zřejmé, že má-li být určitý etický přístup nosný, nestačí jej pouze nadiktovat a dokázat pomocí rozumových argumentů. Každý člověk, který chce jednat dobře, musí rozpoznat pohnutky svého jednání, vnímat směr, kterým se ubírá, uvědomovat si cíl své existence a podle něj stále znovu orientovat své chování. Snad také zde lze nacházet příspěvek křesťanství, které vybízí k vnitřnímu obrácení, bez kterého se neobejde jak úsilí o spravedlnost mezi lidmi, tak změna v přístupu k životnímu prostředí.²⁷² Principy lidského jednání vůči světu musí vycházet z lidského srdce, ve kterém se člověk setká se skutečností vlastního bytí, jež může plně realizovat jen tehdy, když sám sebe překoná.²⁷³

Tak jako nelze nápravu environmentálních problémů svěřit technickému rozvoji, nelze také techniku vinit ze vzniku ekologické krize. Její příčinou je sám člověk a ona je „vnějším projevem etické, kulturní a duchovní krize novověku.“²⁷⁴ Pokud moderní člověk přestane reflektovat své transcendentní založení, začne vnímat sebe, svět i Boha jako oddělené skutečnosti. Sociální nespravedlnost i poškozování životního prostředí má svůj původ právě ve zničení vztahu člověka s Bohem, lidmi a přírodou.²⁷⁵

„Lidská bytost se tak dostává do situace, v níž se považuje za cizorodý prvek ve svém vlastním životním prostředí. Je zcela zřejmé, co z toho vyplývá, protože je to právě vztah člověka k Bohu, co určuje vztah člověka k těm, kdo jsou mu podobní, a k jeho životnímu prostředí.“²⁷⁶

²⁷⁰ Srov. *Leitlinien für eine multifunktionale und nachhaltige Landwirtschaft*, s. 24.

²⁷¹ Srov. *Neuorientierung für eine nachhaltige Landwirtschaft*, s. 34–35.

²⁷² Srov. *Pokoj a dobro*, čl. 48.

²⁷³ Srov. Mezinárodní teologická komise. Hledání univerzální etiky: nový pohled na přirozený zákon. In: *Dokumenty Mezinárodní teologické komise věnované morální teologii a etice*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2010, čl. 43.

²⁷⁴ LS 199.

²⁷⁵ Srov. KSNC 464.

²⁷⁶ KSNC 464.

To je také důvod, proč sociální učení církve trvá na antropocentrickém pojetí ochrany přírody. Každý přístup, který odmítá uznat bytostnou odlišnost člověka od ostatních živých tvorů a jeho jedinečné postavení v rámci stvoření totiž připravuje člověka o jeho specifickou odpovědnost, odmítá skutečnost stvoření tak jak ji křesťanství zná ze zjevení a tím připisuje člověku i přírodě existenci nezávislou na Bohu. Křesťanský postoj v podání třech posledních římských biskupů počítá s jedinečným postavením člověka ve stvoření, jemuž je příroda Bohem darována. Člověk je však ve vztahu závislosti na celé lidské společnosti a na přírodě a sám je plně podřízen Bohu, jemuž je odpovědný za své jednání vůči lidem a přírodě. Narušení vztahu člověka k Bohu je tedy podstatou mezilidských konfliktů i ekologické krize²⁷⁷ a uzdravení transcendentního spojení člověka je také předpokladem obnovy vztahu lidí ke společnosti a k přírodě.

Ekologie, která vychází především z emocionálních pohnutek bez patřičné racionální reflexe přináší jen malé efekty v ochraně přírody, protože nebere vážně odpovědnost člověka.²⁷⁸ Podobně samotná etická racionalita nemůže přinést zásadní změnu v lidském přístupu k přírodě, protože současný člověk do značné míry podřídil své uvažování technokratickému pohledu na svět.²⁷⁹ „Volání po ekologické reformaci je především voláním po novém člověku, který je s to aktivně začlenit přírodu jako svůj svět do svého myšlení, plánování a jednání.“²⁸⁰ Člověk musí pochopit, že je jediným tvorem na světě, který rozpoznává dobro a zlo a může mezi nimi svobodně volit. Odmítnout tuto odpovědnost znamená zpronevěřit se podstatě vlastního bytí.²⁸¹

Vedle uvědomění si reality postavení člověka ve světě je důležité také vnímat, čím je člověk ve svém rozhodování determinován. Své svobody totiž nemusí člověk využívat ve prospěch skutečného dobra všech, pokud se rozhoduje pouze na základě svých tužeb.

„Lidé každé doby mají sklon k tomu, že si dostatečně neuvědomují své meze. Z tohoto důvodu je možné, že lidstvo dnes nepozoruje vážnost výzev, před nimiž stojí, a stále roste nebezpečí, že člověk užije moci nesprávně, jelikož nepodléhá normám svobodného lidského rozhodování a řídí se pouze údajně nezbytnými požadavky obecného užitku a zajištěnosti.“²⁸²

²⁷⁷ Srov. SEKERÁK, Marián. „Zelenanie sa“ katolíckej sociálnej náuky: Humánna ekológia, s. 196–198.

²⁷⁸ Srov. GABRIELOVÁ, Ingeborg. Ekologie jako otázka „nového člověka,“ s. 72.

²⁷⁹ Srov. tamtéž, s. 76.

²⁸⁰ Tamtéž, s. 74.

²⁸¹ Srov. SOKOLÍČKOVÁ, Zdenka. Tady jsme doma. Antroporelacionalita jako základ ekologické etiky. In: *Salve. Revue pro teologii, duchovní život a kulturu*. 2017, roč. 27, č. 4. Praha: Krystal OP, s. 115.

²⁸² LS 105.

Aby člověk uměl se svou svobodou nakládat, je vhodné nahradit dojem neomezené vlády nad stvořením a touhu mít vše, co je dosažitelné, postojem pokory a vděčnosti. „Asi vůbec nejvlastnější charakteristikou moderního kapitalismu je, že touha mít stále více byla povýšena z neřesti na ctnost.“²⁸³ Tam, kde kultura vede člověka ke stále větší spotřebě je vhodné si uvědomit, že spokojenost a vděčnost nejsou přímo úměrné množství jeho majetku. Člověka osvobozuje, pokud hledá především správnou míru a za vše co má dokáže být vděčný. Pokora pak spočívá nejenom v tom, že člověk si uvědomí a přijme své vlastní místo ve stvořeném světě, hodnotu každé bytosti a všechny vztahy závislosti, ale také pochopí, že lidské jednání často přináší i negativní vedlejší účinky. Lidské možnosti v tomto světě mají své hranice a člověk není schopen realizovat dokonalé podmínky života všech na Zemi. Unést tuto skutečnost a zároveň nerezignovat na úsilí o lepší svět je úkol, jehož se skutečně svobodný a odpovědný člověk bude muset ujmout.²⁸⁴

V ekologii nejde jen o ochranu životního prostředí. Integrální ekologie v pojetí papeže Františka zahrnuje vnímavost člověka vůči Stvořiteli, kterého smí poznávat a zakoušet v druhých lidech a v celém stvoření, přehodnocení vlastních životních cílů a obnovení harmonického vztahu s celým stvořením.²⁸⁵ Z toho zaznívá přesvědčení, že ochrana přírody je v první řadě věcí uzdravení lidského srdce a nikoliv vnějších činů, byť sebelépe míněných a racionálně naplánovaných. Jestliže má člověk pochopit, že stvořené bytosti neexistují jen jako nástroje uspokojování jeho potřeb, a tak se zbavit utilitaristického pohledu na svět, tak se musí naučit zastavit svou honbu za výkonem, vnímat krásu kolem sebe a milovat ji pro ni samotnou, třebaže mu nepřináší žádný zisk.²⁸⁶ Starostlivost o každou formu života, uměřenost ve všech životních nárocích a vděčnost totiž nemůže člověk přijmout jako vnější požadavek, pokud se nezrodí z vnitřního pocitu sounáležitosti se všemi bytostmi.²⁸⁷

4. Cesta k řešení etických výzev v zemědělství ve světle křesťanského učení

Problematika etických dilemat současného zemědělství není v žádném případě nepodstatná. Dotýká se životů současných lidí, souvisí se zcela zásadním a

²⁸³ GABRIELOVÁ, Ingeborg. Ekologie jako otázka „nového člověka,“ s. 80.

²⁸⁴ Srov. tamtéž, s. 78–80.

²⁸⁵ Srov. LS 225.

²⁸⁶ Srov. LS 215.

²⁸⁷ Srov. LS 11.

dlouhodobým negativním působením člověka na živou i neživou přírodu a ovlivňuje možnosti budoucích generací zajišťovat si obživu a žít v prostředí, které je pro člověka příznivé. Navzdory velkým úspěchům v technologii a produkci trvá nespravedlnost v rozdělování zdrojů obživy ve světě, která se projevuje bídou mnoha lidí na jedné straně a nadměrnou spotřebou na straně druhé. V souvislosti s omezeností kapacity přírody poskytovat lidem obživu, její schopností eliminovat negativní dopady činnosti člověka a s výhledem na další předpokládaný růst světové populace se jeví jako nutné přehodnotit dosavadní přístup k využívání přírodních zdrojů. Etické otázky zemědělství se tak dostávají do úzké vazby s krizí, v níž se lidská společnost nachází a která se týká pochopení transcendentního smyslu existence člověka, jeho vztahu ke světu a k ostatním lidem.

Na tuto problematiku je možné nahlížet různým způsobem. Pokrok v technologii a ve vědě stále ještě nabízí zemědělství mnoho postupů, které pomohou zvýšit efektivitu produkce a omezují negativní dopady na přírodu. Je pochopitelně velmi lákavé znovu svěřit budoucnost získávání lidské obživy z přírody technice. Lidstvo má však za sebou více než půl století zkušeností s technologickým pokrokem v zemědělství, člověk nyní zná jeho důsledky a zároveň může téměř na každém kroku vnímat naléhavost a závažnost výzev, které volají po urychlené změně přístupu. Snad to je také důvod, proč Světová rada pro zemědělství považuje současný zemědělský systém za nevhodný pro bezpečné zajištění lidstva potravinami pro budoucnost a vyzývá k přechodu na udržitelné zemědělské a potravinářské hospodaření, které bude dbát na zachování přírodních zdrojů.²⁸⁸

Je zcela pochopitelné, že po zkušenostech první poloviny dvacátého století lidé hledali především cestu k rozvoji v míru a blahobytu. Zřetelně se to odráželo i v sociálním učení církve. Utilitaristické pojetí zemědělství se mohlo jevit jako nejlépe odpovídající situaci. V současnosti je však situace v mnoha ohledech odlišná. Celý svět a spolu s ním i obor zemědělství stojí před výzvami, které utilitarismus nedokáže plně reflektovat. Spolu s řešením jednotlivých problémů, které se vynořují, je třeba promýšlet, jestli skutečně nepřišel čas kompletně změnit přístup člověka ke světu tak, aby celá hospodářská činnost, produkce i spotřeba, ale i vlastní sebepojetí člověka ve světě, získaly jiný charakter ve smyslu ekologické konverze, po které volá papež František.

²⁸⁸ Srov. *Unser tägliches Brot gib uns heute*, s. 40.

Existuje mnoho etických směrů, jimiž se více či méně vědomě řídí aktéři rozhodování v oboru zemědělství. Účelem této práce není zpochybnit některé z nich a doporučit místo nich jiné. Jde spíše o to uvědomit si situaci českého zemědělství, nalézt vhodná kritéria, která budou reflektovat současné výzvy, a podle nich upravit etické rozhodování tak, aby zemědělství mohlo v lidské společnosti plnit ten úkol, který mu náleží.

Model multifunkčního zemědělství, navrhovaný ze strany evangelických církví v Německu, je v mnoha ohledech velmi inspirativní a velice dobře zohledňuje požadavky trvale udržitelného zemědělství. Nelze však zřejmě předpokládat, že je vždy možné a správné plně na něj převést stávající zemědělské systémy v České republice. Tento cíl je třeba mít jistě na očích, ale zároveň s ohledem na něj uskutečňovat dílčí cíle a řešit etické výzvy v současných zemědělských podnicích. Poslední zamyšlení v rámci této kapitoly tak bude směřovat k tomu, jak mohou sami zemědělci napomoci k tomu, aby cesta českého zemědělství směřovala k cíli postupnými smysluplnými kroky.

4.1. Základní kritéria etického rozhodování

Ekologická a sociální krize v současné společnosti ukazuje na skutečnost, že se lidé ve svém jednání řídí principy, které jsou založeny na zúženém vnímání skutečnosti. Stejný problém se pochopitelně promítá i do zemědělství a zpětně působí nevyřešené etické otázky v zemědělství na společnost. Čím naléhavější jsou etické výzvy, které se v zemědělství vynořují, tím větší je potřeba nalézt určitý profesionální étos tohoto oboru. Takový, který by zahrnoval morální principy, jimiž se zemědělci řídí a které jim zároveň poskytují motivaci pro jejich práci, pomáhají utvářet jejich identitu, ale jsou také odrazem očekávání, která do tohoto povolání vkládá lidská společnost. Nalézt vlastní etickou orientaci umožní zemědělcům stát se samostatnými aktéry svého jednání, aniž by trpně přijali pozici těch, kteří jsou řízeni zvenčí.²⁸⁹

Vztah oboru zemědělství a situace ve společnosti je třeba zahrnovat do procesů řešení etických výzev, protože zemědělství, stejně jako každý obor lidské činnosti, může smysluplně existovat jen tehdy, když bude odpovídat na aktuální potřeby společnosti. Úvahy této práce vedly k určení pěti kritérií etického rozhodování, jež nejsou úzce zaměřena jenom na zemědělství, ale zohledňují také celospolečenské postoje, bez nichž zemědělci nemohou dát své činnosti správný směr.

²⁸⁹ Srov. LINTNER, Martin M. *Werte in der Landwirtschaft*, s. 70.

(1) V přístupu k půdě, která je základním a nenahraditelným zdrojem zemědělské produkce, je třeba dbát na zásady trvalé udržitelnosti. Jednotlivá technologická opatření musí zohledňovat šetrné nakládání s půdou tak, aby byla zachována a zlepšena její produkční schopnost, a to nejenom s ohledem na zisk v dohledné době, ale z hlediska horizontu mnoha generací. Je to otázka jednotlivých pracovních operací, ale také celého systému hospodaření konkrétních zemědělských podniků. Je mnoho politováníhodných případů, kdy dochází ke škodám na úrodnosti půdy z důvodu omylů, havárií nebo přírodních živlů. Je však neetické a neodpovědné určovat a vést systém hospodaření tak, aby měl krátkodobý zisk přednost před péčí o dobrý produkční stav půdy. V současnosti je dostatek poznatků o působení jednotlivých opatření na dlouhodobou produkční schopnost půdy. Dobrý zemědělec je zná a zahrnuje je do svého rozhodování, i když to pro něj znamená změny v organizaci a finanční nároky.

Požadavek trvalé udržitelnosti zemědělství se však netýká jen dobrého stavu půdy. Jde o potřebu realizovat trvalou vizi fungování zemědělského oboru v konkrétních podmínkách. Zemědělci mají za úkol stát se platnou součástí lidské společnosti a obohatit svým jedinečným způsobem život na venkově. Tato skutečnost zahrnuje celou řadu různých prvků, z nichž jako příklad je možné uvést péči o vzdělání a široký rozhled zejména mladých zemědělců, otevírání farem veřejnosti, úsilí o spolupráci a výměnu zkušeností mezi zemědělci a to i navzdory odlišným názorům, angažovanost zemědělců ve prospěch celé venkovské komunity, hledání cest jak přiblížit venkovskou kulturu lidem, jimž je vzdálená apod. Trvale udržitelné zemědělství tak musí kromě ekonomických a environmentálních výzev vzít vážně i ty sociální.

(2) Účelem hospodaření není jen dosáhnout určité úrovně zisku. Zemědělec, který obhospodařuje půdu, nakládá s přírodním zdrojem, který je z principu určen všem lidem. Jeho odpovědnost se tak nemůže zastavit u hranic hospodářství, ale musí zohledňovat situaci celé lidské společnosti. O půdu je třeba pečovat a zachovat ji pro budoucnost, ale zároveň je potřeba usilovat o to, aby přinášela lidem potřebný užitek. Úkolem zemědělce je tedy snažit se o správné vyvážení požadavků ochrany půdy jako podstatné součásti přírody a oprávněných potřeb lidí, jejich život je závislý na produkci dostatečného množství potravin. Stává se, že etická dilemata v zemědělství se řeší zakonzervováním půdy ve stavu, kdy nepřináší člověku žádný užitek. Princip univerzálního určení statků jako etické kritérium je výzvou k tomu, aby se zemědělci učili nakládat s půdou ve shodě se svým posláním ve světě.

(3) Aby byl člověk, který nakládá s přírodou, schopen přijmout a unést odpovědnost za své jednání, musí správně pochopit své postavení uprostřed životního prostředí. Jedinečnost lidského tvora oproti tvorům jiným je dostatečně patrná. Křesťanství učí, že člověk je Bohem povolán nakládat s přírodou a dostal k tomu všechny potřebné kompetence, jako je schopnost rozpoznávat dobro a zlo a svobodně mezi nimi volit. Antroporelacionistický pohled umožňuje člověku reflektovat zvláštní postavení lidského tvora a zároveň uznat vlastní hodnotu každé mimolidské bytosti. Zemědělství tak díky tomuto přístupu přestává být dobýváním plodů země a stává se starostlivou péčí o lidskou společnost a veškeré stvoření, a to s vědomím, že lidské jednání nemůže být svévolné, ale podléhá řádu, který do světa vtisknul Stvořitel, a člověk má povinnost se za své činy odpovídat. Obnovení a upevnění vztahu Bůh – člověk – stvoření umožní zemědělcům správně vyvážit požadavek zajištění dostatku kvalitních potravin s potřebou chránit životní prostředí, aniž by se spoléhali na mechanismy volného trhu, nebo čekali, že je k tomu přinutí legislativa.

(4) Hledat a uskutečňovat způsob zemědělského hospodaření, které bude v souladu s požadavky trvalé udržitelnosti, vyžaduje, aby do etických úvah byly zahrnuty principy, které se týkají celé společnosti. Zemědělci si musí uvědomovat, komu svou prací slouží. Usilovat utilitaristickým důrazem na produkci o odstranění hladu ve světě a nereflektovat vliv nespravedlivých struktur, které brání přerozdělování zdrojů obživy, často znamená podporovat nespravedlivý řád, který tím více plytvá, čím více se produkuje. Cenou za to je ještě větší přetížení ekosystému.²⁹⁰ Jestliže má zemědělství splnit svůj úkol zajistit dostatek potravy pro rostoucí světovou populaci lidí v situaci omezených přírodních zdrojů, tak nemůže mít za cíl plnit přemrštěné požadavky konzumistického způsobu života určité části společnosti. Jednat na základě kritéria správné etiky spotřeby tak může napomoci k tomu, aby služby zemědělského oboru nebyly pro lidskou společnost kontraproduktivní. Úprava spotřebitelského chování se v současnosti zdá být nevyhnutelná a tomu musí také odpovídat hospodářské jednání zemědělců. Je třeba omezit všechny možné ztráty, ke kterým dochází v potravinářském systému. V praxi to znamená upřednostňovat kratší cestu potravin od producenta ke spotřebiteli, dbát na transparentnost potravinářského průmyslu a hledat způsob, jak propojit život a hospodaření zemědělských podniků se životem zbytku společnosti tak,

²⁹⁰ Srov. LYMBEY, Philip – OAKESHOTTOVÁ, Isabel. *Farmagedon: skutečná cena levného masa*, s. 366.

aby výroba i spotřeba tvořily propojený celek, který bude bližší ekologickým přírodním cyklům.

(5) Stejně jako každé odvětví hospodářské činnosti potřebuje také zemědělství zahrnout do svého rozhodovacího rámce úvahy o tom, co činí lidský život důstojným a kvalitním. Poznání člověka jako bytosti, jejíž potřeby nemají jen materiální povahu a která v sobě nese určitý transcendentní prvek, pomůže k přijetí vize integrálního lidského rozvoje, jemuž má sloužit i zemědělství. S tím souvisí také vztah k technologiím a technice. Projevem rozvinutého zemědělství už není jenom využívání nejnovější techniky a technologických postupů, ale zapojení veškerých prostředků hospodářské činnosti do služeb člověku ve všech jeho potřebách a rozměrech. Přijetí kritéria nového životního stylu, který neupírá člověku schopnost a odpovědnost rozlišit smysl a účel každého hospodářského opatření a dát správné místo také zisku a produkci, umožní zemědělcům, aby principy jejich etického rozhodování nevycházely z vnějších předpisů a cizích úvah, ale odrážely hluboké a upřímné přesvědčení samotných aktérů jednání. Zásadní problémy ekologické a sociální krize, které se dotýkají i zemědělců, nelze zcela vyřešit jen úpravou vnějšího chování, ale vyžadují změnu pohledu na svět, hledání smyslu každé věci, skromnost a vděčnost, z nichž vyplyne spontánní schopnost vidět vše co je dobré a radovat se z toho. Zemědělci pak budou moci zaujmout to postavení, které jim ve společnosti náleží, přijmout svou odpovědnost za službu, jež se od nich očekává a zároveň pochopit, jaké odměny si mohou od společnosti nárokovat.

4.2. Hledání odpovídajícího modelu zemědělství

Diskuse nad budoucím směřováním evropského zemědělství je stále velmi živá. Oproti názoru, že je třeba dále posilovat investice do technologií, které umožní další zvýšení produkce, vyjadřuje Světová zemědělská rada, že již nelze dále pokračovat tak jako dosud.²⁹¹ Řešení současných výzev v zemědělství zřejmě už není možné svěřit postupům, které byly dosud určující a nezbyvá než hledat zcela novou orientaci tohoto oboru.²⁹²

Přijetí konceptu trvalé udržitelnosti v zemědělství vyžaduje, aby byly rozpoznány, uznány a odměňovány všechny služby, které zemědělství poskytuje společnosti. Význam tohoto oboru tedy už nespočívá jen v produkci surovin potravinářského průmyslu, ale také v péči o životní prostředí a kvalitu života na venkově, tedy o takové

²⁹¹ Srov. *Unser tägliches Brot gib uns heute*, s. 63.

²⁹² Srov. *Leitlinien für eine multifunktionale und nachhaltige Landwirtschaft*, s. 26.

hodnoty, které nelze zprostředkovat pomocí tržních mechanismů.²⁹³ Znamená to dát zemědělství multifunkční charakter, kdy jednotlivá hospodářství budou vhodně kombinovat svá zaměření a zdroj příjmů. Vedle produkce potravin a surovin pro potravinářský průmysl je možné podílet se na výrobě energie, produkci biomasy, ale také na zpracování místních produktů, přímém marketingu, realizaci projektů ochrany přírody a na pečovatelských službách.²⁹⁴

Multifunkční zemědělství nezahrnuje jen vyhledávání nových příležitostí pro uspokojování poptávky na trhu, ale také přijetí podílu na celkovém integrálním přístupu, kdy každé hospodářství přispívá k plnému rozvoji venkovského života ve všech jeho rozměrech. Zemědělci tak mohou své farmy nabídnout nejenom jako zdroj potravinářské produkce, ale také jako specifický a jedinečný domov, ve kterém žijí lidé, zvířata i rostliny na půdě v souladu s rytmy přírody.²⁹⁵ Zároveň je však třeba si uvědomit, že pojetí zemědělství ve smyslu multifunkčního přístupu jde v podmínkách České republiky poměrně zásadně proti vývoji, který probíhá v konvenčním zemědělství. Zde se totiž s úbytkem pracovníků a s důrazem na efektivitu produkce zvyšuje průměrná velikost farem a se zaměřováním se na několik nejvýnosnějších produktů diverzita hospodářské činnosti spíše klesá. V podstatě lze tedy říct, že nelze stávající konvenční zemědělské podniky přeměrovat na multifunkční, aniž by se zcela zásadně přepracovala celá struktura farmy, zaměření, vedení i personální obsazení.

Cesta k multifunkčnímu zemědělství tedy zřejmě nevede skrze přeorientování stávajících zemědělských podniků. Je spíše třeba hledat a rozvíjet ty prvky udržitelnosti, které se v současných farmách vyskytují. Přístupů k zemědělství je totiž celé spektrum od intenzivně konvenčních podniků až po farmy organického zemědělství. Mezi těmito extrémy se nalézá mnoho poloh,²⁹⁶ které více či méně pracují s prvky udržitelnosti, když lidské zásahy do přírody usměrňují tak, aby byla především uchována a podpořena přirozená schopnost půdy přinášet užitek a vyrovnávat se se škodlivými činiteli.²⁹⁷

K tomu, aby české zemědělství získávalo stále větší multifunkční charakter, je třeba na základě principu subsidiarity zohlednit různé sociokulturní a ekologické podmínky jednotlivých podniků.²⁹⁸ Národní a nadnárodní zemědělská politika by se měla co nejvíce omezit na rámcové předpisy, ve kterých by se mohly uplatnit aktivity

²⁹³ Srov. *Unser tägliches Brot gib uns heute*, s. 86.

²⁹⁴ Srov. *Neuorientierung für eine nachhaltige Landwirtschaft*, s. 11.

²⁹⁵ Srov. *Neuorientierung für eine nachhaltige Landwirtschaft*, s. 43–44.

²⁹⁶ Srov. ZIMMER, Gary F. *The Biological Farmer*, s. 303–304.

²⁹⁷ Srov. *tamtéž*, s. 2.

²⁹⁸ Srov. *Neuorientierung für eine nachhaltige Landwirtschaft*, s. 35.

zemědělské politiky na úrovni regionů. To by mělo napomoci vytváření nových ekologicky příznivých sociálních struktur ve venkovských oblastech,²⁹⁹ ze kterých poplynou příležitosti i pro zemědělský obor, a zároveň se zlepší povědomí lidí o zemědělství, což může přispět k přílivu nových pracovníků.³⁰⁰

Směrování k multikulturnímu zemědělství se neobejde bez regionalizace, protože zahrnuje i kulturní rozměr, například v oblasti udržování místních tradic a zvyků, a předpokládá posilování sociálních vazeb, podporu kvality života na venkově, pocit sounáležitosti a vazbu lidí ke svému domovu. Regionalizace však nesmí být pojata jako určitá životní alternativa globalizace. Odpovědné osoby nesmějí ztratit ze zřetele, že se nejedná o blokádu evropské zemědělské politiky, ale o lokální odpověď na výzvy, které mají globální rozměr. Každý, kdo získá svůj domov v určitém regionu, by se měl cítit jako jeden z občanů světa.³⁰¹

4.3. Impulsy pro konkrétní jednání

V předchozím textu byla určena konkrétní kritéria etického rozhodování i takový model zemědělství, který nabízí východisko ze současné nepříznivé situace. Vynořuje se otázka, co je možné dělat v současnosti, kdy se zdá být potřebná zásadní změna systému v nedohlednu. Toto téma směřuje do řad samotných zemědělců jako těch, kteří mají nezastupitelnou odpovědnost za přesměrování svého oboru. V následujícím textu bude pojednáno o možných postupech při řešení současných etických výzev zemědělství.

4.3.1. Vztah sociálních, ekonomických a ekologických skutečností

Etika v zemědělství stojí před úkolem poskytnout takové principy jednání, které budou zohledňovat potřeby lidské společnosti, práva zemědělců na odpovídající zisk a zároveň nutnost chránit přírodu. Zemědělci nesmí rezignovat na své poslání poskytovat potraviny pro lidskou populaci. Produkce však není jediným cílem zemědělství, protože integrální lidský rozvoj nezahrnuje pouze materiální zabezpečení, ale všechny stránky lidské bytosti. Podobně zisk není jediným ani nejdůležitějším účelem zemědělského hospodaření, ale musí být podřízen úsilí o dobro současných lidí i budoucích generací. Hospodařit na zemědělské půdě je možné jen tím způsobem, který umožní zachování

²⁹⁹ Srov. tamtéž, s. 38.

³⁰⁰ Srov. tamtéž, s. 35.

³⁰¹ Srov. tamtéž, s. 36.

její produkční schopnosti a zároveň respektuje vlastní hodnotu všech živých bytostí i neživých složek prostředí.

Morální rozhodování kompetentních zemědělců musí tedy vždy stát na třech pilířích. Každé rozhodnutí přináší určitý pozitivní efekt ale i negativní důsledky. Vždy je třeba uvažovat, komu konkrétní zásah prospěje a komu uškodí. Když se otevírá možnost dosáhnout větší produkce a tím i zisku, tak je zcela na místě se této příležitosti zřeknout, pokud by znamenala další podstatný negativní zásah do ekosystému i životního prostředí lidí a mimolidských bytostí. S tím souvisí potřeba shromažďovat a reflektovat relevantní informace o důsledcích každé technologie a zásahu. Tato skutečnost se dotýká personálních otázek oboru zemědělství. Pokud se mají etická dilemata v této oblasti vyřešit ve prospěch všech lidí, tak je třeba vnést mezi zemědělce nový způsob smýšlení, a to v kontextu současného trendu ubývání pracovníků v tomto oboru. Zemědělci nemohou být ponecháni sami sobě, ale společnost od nich musí vyžadovat a také podporovat ty služby, které jsou ve shodě s konceptem trvalé udržitelnosti zemědělství. Tímto směrem má být namířena dotační politika, ale také morální podpora okolní společnosti, vyjádřená především spotřebitelským chováním.

Prostor pro posílení sociálních aspektů zemědělské profese je možné spatřovat například v hledání způsobů, jak zkrátit a zjednodušit cestu produktů od producenta ke spotřebiteli, aby se tak předešlo možným ztrátám a podpořila se transparentnost původu potravin. Lze upřednostňovat odběratele, kteří působí především na regionálním trhu, určitou část produkce nabídnout formou přímého marketingu, hledat další možné způsoby, jak rozšířit spektrum nabízených produktů a služeb a tak zvyšovat počet odběratelů, kteří budou moci být v kontaktu s prvovýrobou. Při hledání zaměstnanců je dobré dávat přednost pracovníkům z blízkého okolí, kteří se tak budou moci podílet na aktivním utváření svého domova. Zemědělské podniky mohou vstupovat do venkovského života svou účastí na veřejně prospěšných projektech a hledat cesty, jak zpřístupnit zemědělskou problematiku dětem a mládeži pořádáním volnočasových aktivit.

Způsobů, jak projevit úsilí o ochranu přírody je rovněž velké množství i v rámci současného konvenčního zemědělství. Je možné podporovat diverzitu rozšířením spektra pěstovaných druhů a odrůd plodin, diferenciací travních ploch na intenzivní a extenzivní lze spolu s vhodnou volbou zásahů podpořit rozmanitost bylinných druhů, obhospodařovat travní plochy s ohledem na výskyt hmyzu, vyčlenit méně produktivní

plochy jako určené pro nektarodárné a pylodárné rostliny, zvýšit členitost krajiny pomocí remízků a jiných krajinných prvků apod.

4.3.2. Ochrana půdy a péče o její úrodnost

Zemědělci nejsou jen producenty potravin, ale především jsou těmi, kdo mají jedinečnou příležitost a odpovědnost svým jednáním udržovat půdu jako nejdůležitější zdroj lidské obživy i základ životního prostředí. Využívat produkční schopnost půdy je morálně ospravedlnitelné jen za předpokladu, že se vynaloží všechny možné prostředky k tomu, aby byla tato schopnost zachována i pro budoucnost.

Hospodářský systém každého zemědělského podniku musí zahrnovat taková protierozní opatření, která jsou skutečně efektivní, a pokud dojde k odnosu půdní hmoty v důsledku eroze, tak tato škoda musí být napravena. Na tomto místě není nutné vyjmenovávat všechna možná opatření, jimiž lze omezit erozi. Jde zde především o zdůraznění povinnosti zemědělců převzít odpovědnost za škody, ke kterým na půdě dochází, a to nejenom tehdy, když je tato odpovědnost vyžadována ze strany státních orgánů. Obdobný přístup je třeba přijmout v úsilí o zachování půdní úrodnosti. Jednostranné odčerpávání živin či organické hmoty z půdy nebo ničení její struktury nelze omlouvat nebo přehlížet jako nutný vedlejší důsledek hospodaření, ke kterému dochází v zájmu lidské společnosti. Existuje mnoho dobrých příkladů celých hospodářských systémů i jednotlivých opatření, které jsou šetrné k půdě při zachování efektivní produkce. Pokud zemědělec nedbá na hledání ohleduplného způsobu hospodaření s půdou, tak se provinuje proti budoucím generacím lidí i proti hodnotě, kterou půda má sama o sobě.

Základem péče o půdní úrodnost musí být takový zemědělský systém, který svou rozmanitostí pěstovaných plodin a používaných hnojiv předchází vyčerpávání půdy. Používání průmyslových hnojiv je třeba chápat jako doplněk, kterým je možné do určité míry kompenzovat nevyváženost v koloběhu živin v hospodářství. Všechny vstupy do půdy by měly tvořit součást promyšleného systému udržování půdy v dobré kondici, v němž úroda je spíše vítaným důsledkem než cílem souboru opatření. Zejména s dusíkatými hnojivy je třeba nakládat s velkou rozvahou. Volba správného druhu hnojiva, racionální dělení aplikací s ohledem na nestabilitu dusíku v půdě a dobře zvolená doba a dávka by měly být samozřejmostí.

4.3.3. Používání pesticidů

Tím, že zemědělci cíleně zasahují do přírody, vytvářejí podmínky vhodné pro rozvoj některých organismů a zároveň jiné živé bytosti potlačují. Tato skutečnost se jeví jako nevyhnutelně spojená s úkolem člověka obdělávat zemi. Zemědělci však musí pamatovat na nutnou úctu ke každé živé bytosti, i když se jedná o škůdce, který se rozmnožil v důsledku pěstební technologie. Regulovat škodlivé organismy je tedy opodstatněné, zároveň si však člověk nikdy nesmí přivlastňovat roli neomezeného pána nad životem a smrtí.

Třebaže vývoj v oblasti prostředků chemické ochrany rostlin dosáhl značných úspěchů co se týče bezpečnosti a účinnosti, je třeba pamatovat na to, že pesticidy jsou stále chemické látky se zásadním dopadem na životní prostředí a často i se zdravotními riziky pro člověka. Jejich použití musí být vždy chápáno jako krajní řešení v situacích, kdy by jinak došlo ke značnému poškození úrody. Odborníci v této souvislosti hovoří o ekonomickém prahu škodlivosti, kdy chemický zásah má za úkol zabránit takovým škodám, které mohou přesáhnout cenu tohoto zásahu. Výši škod lze často jen těžko předpokládat. Přesto však je možné tvrdit, že je třeba se vyhnout takovým aplikacím, u nichž se očekává jen malý podpůrný efekt.

Výskyt škodlivých organismů je třeba vnímat jako určitý ukazatel způsobu hospodaření. Cílem není pomocí chemických zásahů škůdce vyhubit, ale nalézt takový systém, který bude schopen sám o sobě eliminovat velikou potřebu přímých metod chemické ochrany. Zatímco konvenční zemědělství se spoléhá na použití pesticidních přípravků, integrovaná ochrana rostlin vidí chemické zásahy jako pouhou součást široké škály preventivních a ochranných opatření, které vytváří takové podmínky, v nichž se choroby a škůdci nemohou výrazně přemnožit. V systémech ekologického zemědělství se pak použití pesticidů omezuje na minimum. Je třeba dávat přednost takovému zemědělskému systému, který diferenciací pěstebních technologií, pěstovaných plodin, použitých preventivních i ochranných metod dává mnohem větší prostor různým formám života na zemědělské půdě, oproti systému, založenému výhradně na použití chemické ochrany rostlin.

Pokud se požití pesticidů jeví jako nevyhnutelné, tak je třeba zohledňovat charakteristiky jednotlivých přípravků. Prostředky ochrany rostlin se mezi sebou liší účinností, mírou dopadů na necílové organismy i dobou persistence v půdě. Informace o dopadech pesticidů mají dodavatelé povinnost zemědělcům předávat a ti by tyto

skutečnosti měli ve svém rozhodování brát vážně. Cena aplikace a účinnost tak nejsou jedinými vodítky pro výběr pesticidu, protože zemědělci mají odpovědnost také za zachování a podporu veškerých forem života, které se na jimi obhospodařované půdě nacházejí.

ZÁVĚR

Zemědělská praxe zahrnuje mnoho zásadních etických otázek. Křesťanské církve v České republice se k problematice zemědělství vyjadřují jen velmi sporadicky a celosvětové dokumenty sociálního učení církve zůstávají namnoze na obecné rovině. Přesto je zřetelné, že problematika poškozování přírody, spravedlnost v rozdělení hmotných statků a nezbytnost zajištění dostatku potravin pro současnou i budoucí lidskou populaci jsou křesťanskými církvemi reflektovány s čím dál větší naléhavostí. Je totiž zřejmé, že pokud člověk nezmění svůj přístup k získávání prostředků obživy, tak se dopustí těžkého a nevratného poškození životního prostředí, jehož důsledky ponесou zvláště chudí a bezmocní.

Především v důsledku vývoje společnosti ve druhé polovině dvacátého století se české konvenční zemědělství řídí hlavně ekonomickými ukazateli, jejichž podstatou je více či méně reflektovaný utilitarismus. Jako protiváha konvenčního zemědělství se hlavně v posledních desetiletích šíří různé směry zemědělství ekologického, jehož nespornou výhodou je úsilí o zachování životního prostředí a život člověka v souladu s rytmy přírody. Ekologické zemědělství však může řešit otázku ochrany přírodních zdrojů určitou rezignací na odpovědnost zajistit dostatek potravin pro světovou společnost.

Do této situace může křesťanství vnést etickou orientaci, vycházející z uznání vlastní hodnoty všech mimolidských bytostí, která je nezávislá na užitečnosti pro člověka. Vzhledem k této hodnotě je člověk odpovědný za uctivé a ohleduplné zacházení s každou formou života, přičemž je zároveň povolán podle vzoru svého Stvořitele starostlivou péčí o celou přírodu a úsilím o dobro lidí vykonávat vládu, která je mu svěřena jako tvorba obdařenému svobodou a poznáním.

Smyslem zemědělství, stejně jako každé hospodářské činnosti, je dbát o lidský rozvoj v integrálním slova smyslu, což znamená neorientovat se výhradně na zisk a produkci, ale zohledňovat též kulturní, estetické či duchovní potřeby člověka. V souvislosti s omezeností přírodních zdrojů je třeba hledat takový koncept zemědělství, který bude nakládat s půdou a s celou přírodou tak, aby byla zachována a případně zlepšena její produkční schopnost. Spolu s dosahováním přiměřeného zisku pro pracovníky v zemědělství a s produkcí dostatečného množství potravin je úkolem zemědělců hospodařit s vizí trvalé udržitelnosti. Jako jedním z vhodných nástrojů se jeví podpora

rozmanitosti na všech úrovních hospodaření. Spolu se všemi lidmi si také zemědělci musí uvědomit, že potřeba zajistit dostatek potravin pro světovou populaci už nemůže být řešena výhradně růstem zemědělské produkce, ale spíše omezováním ztrát, racionálnějším využitím zdrojů a spravedlností v zajištění přístupu všech lidí k potravinám.

Při hledání podstaty etických otázek v zemědělství vyvstává jejich souvislost s tím, co papež František nazývá sociálně – environmentální krizí. Úspěšné řešení těchto dilemat nebude bezesbýtku možné, pokud se zásadně nezmění přístup člověka ke společnosti a životnímu prostředí. V oboru zemědělství to znamená, že nestačí aplikovat ve stávajícím převažujícím systému konvenčního zemědělství postupy, které zohlední řešení eticky problematických skutečností. Jako cíl se jeví proměna celého modelu zemědělství, kdy snaha získat z půdy veškerou dosažitelnou produkci bude nahrazena umírněností, péčí o uchování přírodních zdrojů, ohleduplností ke každé formě života a důrazem na plnění všech funkcí, které má zemědělství splňovat v životě lidské společnosti. Multifunkční zemědělství se tak stává cílovou vizí, ke které je třeba směřovat, má-li být zemědělství trvale udržitelné.

Pro řešení současných konkrétních etických dilemat nestačí nalézt jakkoli ideální nový cílový model zemědělství. Je třeba určit kritéria etického rozhodování, která mohou pomoci zemědělcům zorientovat se v etické problematice a dát svému jednání správný směr. Za tímto účelem bylo v této práci definováno pět základních kritérií. Prvním je požadavek trvalé udržitelnosti v zemědělství, podle kterého se vždy musí brát ohled na dlouhodobé důsledky celého systému jednotlivých hospodářských opatření. Zemědělci nesmí akceptovat žádné jednání, které v dlouhodobém horizontu může snížit produkční schopnost půdy. Zároveň mají přispívat k takové kultuře venkovského života, která by byla základem a oporou zemědělskému oboru. Kritérium univerzálního určení statků představuje výzvu zemědělcům, aby obhospodařovali svěřenou půdu s ohledem na právo všech lidí mít podíl z jejich plodů. Antroporelacionistické vnímání skutečnosti představuje takový etický princip, v němž člověk vnímá své jedinečné postavení uprostřed světa, aniž by tím ztrácel ze zřetele svou odpovědnost za respekt a úctu ke každé formě života i k hodnotě neživé přírody.

Poslední dvě etická kritéria v sobě zahrnují potřebu reflexe širších souvislostí, v nichž se obor zemědělství realizuje. Pochopení principů správné etiky spotřeby může zemědělcům pomoci, aby se postavili skutečně na stranu těch, kteří jejich produkci nejvíce potřebují, a nepodporovali plýtvání a konzumistický způsob života. Nový

životní styl, který přijme za vlastní vizi integrálního lidského rozvoje, pak umožní zemědělcům pochopit úlohu zisku a smysl techniky i pokroku a nahradit mentalitu stupňujících se požadavků postojem vděčnosti, skromnosti a radosti.

Ve druhé kapitole této diplomové práce byla definována čtyři etická dilemata, která se jeví jako zásadní pro současné české zemědělství. Byla určena především proto, aby ilustrovala závažnost situace a aby úvahám diplomové práce dala pokud možno konkrétní směr. V průběhu zpracování se ukázalo, že situace je natolik závažná, že konečným cílem už nemůže být řešení jednoho etického problému po druhém. Jde spíše o to najít zcela nový systém zemědělského hospodaření, který bude lépe odpovídat současné situaci. Německé evangelické církve navrhují, aby byl přijat model multifunkčního zemědělství, který se zdá nejvhodnější z hlediska trvalé udržitelnosti. Nelze však předpokládat, že bude možné tento model uplatnit bez přechodné fáze, která pomůže do konvenčního zemědělství začlenit prvky zemědělství multifunkčního. V tomto ohledu může být prospěšná reflexe etických dilemat v zemědělství, pokud povede k jejich komplexnímu řešení v rámci úsilí o dosažení odpovídajícího nového zemědělského systému.

Sociální, ekonomické a ekologické skutečnosti představují tři pilíře, na kterých musí stát každá volba odpovědného zemědělce. Už nestačí rozhodovat se pouze s ohledem na dosažení zisku, ale je třeba začlenit do úvah důsledky jednání pro společnost a životní prostředí. Erozi půdy je třeba bezpodmínečně omezit na co možná nejmenší míru. Spolu s nápravou škod se jedná o zásadní odpovědnost každého, kdo nakládá se zemědělskou půdou, jež je zdrojem obživy většiny lidí. Podobně odpovědný přístup je třeba zaujmout k ochraně úrodnosti půdy. Je nutné otevřeně přiznat, že každý způsob hospodaření, který nemůže trvale zachovat produkční schopnost půdy, je špatný a s ohledem na práva budoucích generací musí být změněn. Problematika používání pesticidů se týká zdravotní bezpečnosti potravin a úcty, kterou člověk dluží každé formě života. Chemická ochrana je přijatelná pouze jako krajní řešení v systému preventivních a ochranných opatření, která mají za cíl vytvořit takový způsob hospodaření, jenž je svou vlastní rozmanitostí v maximální míře stabilní.

SEZNAM ZKRATEK

Zkratky biblických knih, citovaných v práci, byly převzaty z Českého ekumenického překladu.

- CiV Encyklika papeže Benedikta XVI. o integrálním lidském rozvoji v lásce a pravdě (2009)
- FAO Organizace pro výživu a zemědělství Spojených národů
- GS Pastorální konstituce o církvi v dnešním světě „Gaudium et spes“ (1965)
- KKC Katechismus katolické církve (2002)
- KSNC Kompendium sociální nauky církve (2008)
- LE Encyklika papeže Jana Pavla II. o lidské práci „Laborem exercens“ (1981)
- LS Encyklika papeže Františka o péči o společný domov „Laudato si’“ (2015)
- MM Encyklika papeže Jana XXIII. o současném vývoji společenského života a jeho uspořádání ve světle křesťanské nauky „Mater et magistra“ (1961)
- RN Encyklika papeže Lva XIII. o dělnické otázce „Rerum novarum“ (1891)
- QA Encyklika papeže Pia XI. k 40. výročí encykliky „Rerum novarum“ „Quadragesimo anno“ (1931)

SEZNAM LITERATURY

Prameny

- BENEDIKT XVI. *Caritas in veritate (Láska v pravdě). Encyklika o integrálním lidském rozvoji v lásce a pravdě*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2009.
- Evangelische Kirche in Deutschland (ed.). *Unser tägliches Brot gib uns heute. Neue Weichenstellung für Agrarentwicklung und Welternährung. Eine Studie der Kammer der EKD für nachhaltige Entwicklung*. Hannover: EKD, 2015. Dostupné na: <https://www.ekd.de/ekd_de/ds_doc/ekd_texte_121.pdf>, [2021-01-29].
- FRANTIŠEK. *Laudato si'*. *Encyklika o péči o společný domov z 24. května 2015*. Praha: Paulínky, 2015.
- Gaudium et spes. *Pastorální konstituce o církvi v dnešním světě*. In: *Dokumenty II. vatikánského koncilu*. Praha: Zvon, české katolické nakladatelství a vydavatelství, 1995, s. 173–265.
- HABER, Wolfgang et al. *Ohne Boden kein Leben. Zehn Gebote des Bodenschutzes*. Freising: Verein für Nachhaltigkeit, 2018. Dostupné na: <https://nachhaltigkeit-ev.de/images/artikel/VfN_Boden_Langfassung_12.07.2018.pdf>, [2021-02-03].
- JAN XXIII. *Mater et magistra. Encyklika o nejnovějším vývoji života společnosti a o jeho utváření ve světle křesťanského učení z 15. května 1961*. In: *Sociální encykliky (1891–1991)*. Praha: Zvon, české katolické nakladatelství a vydavatelství, 1996, s. 113–174.
- JAN PAVEL II. *Laborem exercens. Encyklika o lidské práci*. Praha: Zvon – české katolické nakladatelství, 1991.
- Katechismus katolické církve*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2002.
- Kirchenamt der Evangelischen Kirche in Deutschland – Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz (ed.). *Neuorientierung für eine nachhaltige Landwirtschaft. Ein Diskussionsbeitrag zur Lage der Landwirtschaft*. Hannover/Bonn: EKD/DBK, 2003. Dostupné na: <https://www.dbk-shop.de/media/files_public/6ffa4abe0bdda53d62c8ac23a9d01799/DBK_618.pdf>, [2021-02-15].
- Kirchenamt der Evangelischen Kirche in Deutschland (ed.). *Leitlinien für eine multifunktionale und nachhaltige Landwirtschaft. Zur Reform der Gemeinsamen*

- Agrarpolitik (GAP) der Europäischen Union*. Hannover: EKD, 2011. Dostupné na: <https://www.ekd.de/ekd_de/ds_doc/ekd_texte_114.pdf>, [2021-02-03].
- LEV XIII. Rerum novarum. Encyklika o dělnické otázce z 15. května 1891. In: *Sociální encykliky (1891–1991)*. Praha: Zvon, české katolické nakladatelství a vydavatelství, 1996, s. 25–56.
- Mezinárodní teologická komise. Hledání univerzální etiky: nový pohled na přirozený zákon. In: *Dokumenty Mezinárodní teologické komise věnované morální teologii a etice*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2010, s. 75–155.
- Organizace pro výživu a zemědělství Spojených národů. *The Ehtics of Sustainable Agricultural Intenzification*, Řím: FAO, 2004.
- Papežská biblická komise. *Bible a morálka. Biblické kořeny křesťanského jednání*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2010.
- Papežská rada pro spravedlnost a mír. *Kompendium sociální nauky církve*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2008.
- PIUS XI. Quadagesimo anno. Encyklika o uspořádání společnosti, obnově společenského řádu a jeho zdokonalení podle zásad evangelia ke 40. výročí vydání Rerum novarum z 15. května 1931. In: *Sociální encykliky (1891–1991)*. Praha: Zvon, české katolické nakladatelství a vydavatelství, 1996, s. 57–111.
- Sekretariát České biskupské konference. *Pokoj a dobro. List k sociálním otázkám v České republice k veřejné diskusi*. Praha: Sekretariát ČBK, 2000.
- Sekretariat der deutschen Bischofskonferenz (ed.). *Der bedrohte Boden. Ein Expertentext aus sozialetischer Perspektive zum Schutz des Bodens*. Bonn: Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz, 2016.
- Dostupné na: <https://www.dbk-shop.de/media/files_public/2478aefab803bdb6267d272e72b429ab/DBK_1244.pdf>, [2021-02-15].
- Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz – Evangelische Kirche in Deutschland (ed.). *Verantwortung wahrnehmen für die Schöpfung*. Hannover/Köln: EKD/DBK. Dostupné na: <<https://www.ekd.de/23006.htm>>, (14. 5. 1985), [2020-06-11].

Odborná literatura

- ANZENBACHER, Arno. *Úvod do etiky*. Praha: Zvon – České katolické nakladatelství a vydavatelství, 1994.
- BUJKO, Peter a kol. *Genezis. Komentáře ke starému zákonu*. 1. zvázok. Trnava: Dobrá kniha Trnava, 2008.
- GABRIELOVÁ, Ingeborg. Ekologie jako otázka „nového člověka.“ Antropologické a sociálně-etické úvahy. In: *Salve. Revue pro teologii, duchovní život a kulturu*. 2017, roč. 27, č. 4. Praha: Krystal OP, s. 65–85.
- HOLT, Don. *Practical Ethics in Agronomic Research*. Urbana: College of Agricultural, Consumer and Environmental Sciences University of Illinois, Academic Press, 1997.
- KAZDA, Jan a kol. *Choroby a škůdci polních plodin, ovoce a zeleniny*. 3. vydání. Praha: Vydavatelství odborných časopisů, 2003.
- KNĚZ, Miroslav – MÍČKA, Roman. Princip trvale udržitelného rozvoje v sociálním učení církve. In: *Caritas et veritas*. České Budějovice: Teologická fakulta Jihočeské univerzity, 2014, roč. 4., č. 2. Dostupné na: <<http://www.caritasetveritas.cz/index.php?action=openfile&pkey=143>>, [2021-01-29].
- KOČIAN, Matúš. *Etika životního prostředí*. Kostelec nad Černými lesy: Lesnická práce, 2015.
- LIENKAMP, Andreas. Mylně chápané „pověření vládnout“. Biblické podněty pro křesťanskou teologii stvoření a etiku životního prostředí. In: *Salve. Revue pro teologii, duchovní život a kulturu*. 2017, roč. 27, č. 4. Praha: Krystal OP, s. 47–61.
- LINTNER, Martin M. Werte in der Landwirtschaft. Grundaspekte eines bäuerlichen Berufsethos. In: Müller, Sigrid – Höllinger, Stephanie – Baldt, Bettina (ed.). *Werte im Beruf. Ethik und Praxis im Gespräch*. Münster: Aschendorff Verlag, 2020. Dostupné na: <<https://www.aschendorff-buchverlag.de/res/user/vam/media/978-3-402-11953-2.pdf>>, [2020-12-04].
- LYMBEY, Philip – OAKESHOTTOVÁ, Isabel. *Farmagedon: skutečná cena levného masa*. Praha: Carpe Momentum, 2017.
- MIKULÍKOVÁ, Michaela. *Některé teologické aspekty ekologické etiky. Diplomová práce obhájená v r. 2002 na Teologické fakultě Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích*. Praha: Pastorační středisko při Arcibiskupství pražském, 2002.

- MIKULKA, Jan a kol. *Plevelné rostliny*. 2. vydání. Praha: Profi Press, s.r.o., 2005.
- Ministerstvo zemědělství. *Kontrola podmíněnosti. Průvodce zemědělce Kontrolou podmíněnosti platný pro rok 2019*. Praha: Mze, 2019. Dostupné na: <http://eagri.cz/public/web/file/628685/Kontrola_podminenosti_2019_pro_web.pdf>, [2019-11-03].
- MÜLLER, Gerhard Ludwig. *Dogmatika pro studium i pastoraci*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2010.
- NOVOTNÝ, Ivan a kol. *Příručka ochrany proti erozi zemědělské půdy*. 3. vydání. Praha: Ministerstvo zemědělství a Výzkumný ústav meliorací a ochrany půdy, v.v.i., 2017.
- PESCHKE, Karl Heinz. *Křesťanská etika*. Praha: Vyšehrad, 1999.
- PRUDKÝ, Martin. *Genesis I. Český ekumenický komentář ke starému zákonu*. Praha: Česká biblická společnost, 2018.
- RUH, Hans a kol. *Etika a půda*, 2. vydání. Brno: ÚKZÚZ, 1996.
- SEKERÁK, Marián. Neoliberální ekonomická teorie a praxe a její recepce u sv. Jana Pavla II., Benedikta XVI. a Františka. In: *Studia theologica*, 2015, roč. 17, č. 1. Dostupné na: <<https://studiatheologica.eu/pdfs/sth/2015/01/06.pdf>>, [2021-01-29].
- SEKERÁK, Marián. „Zelenanie sa“ katolíckej sociálnej nauky: Humánna ekológia. In: *Studia theologica*. 2019, roč. 21, č. 3. Dostupné na: <<https://studiatheologica.eu/pdfs/sth/2019/03/09.pdf>>, [2021-01-29].
- SLÁDEK, Karel. *Ekologická spiritualita a etika*. Praha: Triton, 2019.
- SOKOLÍČKOVÁ, Zdenka. Tady jsme doma. Antroporelacionalita jako základ ekologické etiky. In: *Salve. Revue pro teologii, duchovní život a kulturu*. 2017, roč. 27, č. 4. Praha: Krystal OP, s. 107–119.
- SUMELIUS, John a kol. Options to Promote Sustainable Agricultural Systems and Food Security in Changing Climate. In: LAPKA, Miloslav – CUDLÍNOVÁ, Eva. *Towards an Environmental Society? Concepts, Policies, Outcomes*. Praha: Karolinum Press, 2012, s. 95–105.
- ŠARAPATKA, Bořivoj – DLAPA, Pavel – BEDRNA, Zoltán. *Kvalita a degradace půdy*. Olomouc: Univerzita Palackého, 2002.
- ŠMAJS, Josef. Economy and Nature. In: LAPKA, Miloslav – CUDLÍNOVÁ, Eva. *Towards an Environmental Society? Concepts, Policies, Outcomes*. Praha: Karolinum Press, 2012, s. 30–44.

- ŠTICA, Petr. Péče o společný domov jako naléhavá etická výzva. Uvedení do encykliky *Laudato si'* papeže Františka. In: *Salve. Revue pro teologii, duchovní život a kulturu*. 2017, roč. 27, č. 4. Praha: Krystal OP, s. 11–32.
- VÁCHA, Marek O. Křesťanství a environmentální témata po *Gaudium et spes*. In: ŠRAJER, Jindřich a kol. *Gaudium et spes padesát let poté*. 1. vydání. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2015, s. 352–373.
- VANĚK, Václav a kol. *Výživa a hnojení polních a zahradních plodin*. 3. vydání. Praha: Redakce odborných časopisů, 2002.
- ZIMDAHL, Robert L. *Agriculture's Ethical Horizon*. London: Academic Press an Imprint of Elsevier, 2006.
- ZIMMER, Gary F. *The Biological Farmer. A Complet Guide to the Sustainable and Profitable Biological System of Farming*. Austin, Texas: Acres, U.S.A.

Internetové zdroje

- BÍLÝ, Vojtěch. *Ministr zemědělství Miroslav Toman schválil sazby přímých plateb pro rok 2019*. (17.10.2019) [2019-11-08]. <http://eagri.cz/public/web/mze/tiskovy-servis/tiskove-zpravy/x2019_ministr-zemedelstvi-miroslav-toman-2.html>.
- Český statistický úřad. *Bilance obyvatelstva a jeho struktura podle vzdělání, věkových skupin a krajů v roce 2017. Pracující v národním hospodářství podle sekce činnosti CZ-NACE a sektoru hlavního zaměstnání*. (28.11.2018), [2019-11-09]. <<https://www.czso.cz/csu/czso/10-trh-prace-fstzgy5188>>.
- Český statistický úřad. *Průměrná hrubá měsíční mzda zaměstnanců podle odvětví CZ-NACE*. (30.9.2019), [2019-11-08]. <<https://www.czso.cz/documents/10180/92456293/32020219q216.pdf/61510301-c3b8-4105-8cd1-1b948a325840?version=1.0>>.
- Český statistický úřad. *Průměrná hrubá měsíční mzda zaměstnanců v nár. hospodářství ČR (bez podlim. ek. subjektů) podle odvětví*. (29.8.2019), [2019-11-08]. <https://www.czso.cz/documents/10180/91917750/32018119_0503.pdf/e9b66de1-220e-4d32-8329-53037da4ba05?version=1.0>.
- Český statistický úřad. *Vybrané ukazatele zemědělství v České republice*. (29.8.2019), [2019-11-08]. <https://www.czso.cz/documents/10180/91917748/32018119_0901.pdf/476a8b63-bd05-430f-9ece-f4ad7b9244c3?version=1.1>.

Český statistický úřad. *Zaměstnanci v NH podle odvětví CZ-NACE*. (30.09.2019), [2019-11-08].

<<https://www.czso.cz/documents/10180/92456293/32020219q215.pdf/b72c71eb-9027-4d11-8d32-2b0b8426172b?version=1.0>>.

DOLEŽALOVÁ, Gabriela. *Shoda dosaženého vzdělání a vykonávaného zaměstnání – 2016*. (2017), [2019-11-09].

<http://nuv.cz/uploads/Publikace/Shoda_2016_GD_pro_www.pdf>.

Informační systém Infoabsolvent. Středisko vzdělávací politiky PedF UK.

Charakteristika zaměstnaných osob pro povolání Chovatelé hospodářských zvířat (kromě drůbeže). [2019-11-09],

<<https://www.infoabsolvent.cz/Temata/ClanekAbsolventi/8-9-61>>.

Informační systém Infoabsolvent. Středisko vzdělávací politiky PedF UK.

Charakteristika zaměstnaných osob pro povolání Řidiči a obsluha zemědělských a lesnických strojů. [2019-11-09],

<<https://www.infoabsolvent.cz/Temata/ClanekAbsolventi/8-9-106>>.

Portál Bio-info. *Definice a principy ekologického zemědělství*. [2019-11-09],

<<http://bio-info.cz/vzdelavani/on-line-vzdelavani/definice-a-principy-ekologickeho-zemedelstvi-1>>.

Úřad pro publikace Evropské unie. *Bezpečnost a ochrana zdraví pracovníků v oblasti zemědělství, chovu hospodářských zvířat, zahradnictví a lesnictví*. (17.8.2017), [2019-11-09].

<<https://osha.europa.eu/cs/tools-and-publications/publications/protecting-health-and-safety-workers-agriculture-livestock/view>>.